
आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune

वारली वाद्य (तारपा)

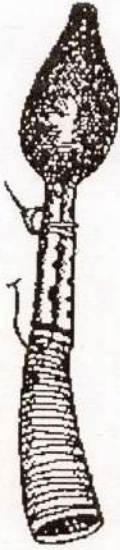
घांगळी भगत

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune

Vol.XXIX_No. 1

March, 2006

EDITORIAL

This bulletin comprises of two sections. In the English section, there are five articles; whereas in the Marathi section, there are seven articles.

The views expressed, facts and data mentioned therein by various authors are their own and it may not be concluded that Tribal Research & Training Institute agrees with their ideas, facts and data.

(Y.P.S.TOMAR)
Commissioner,
Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol.XXIX No.1 March, 2006
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd.No.RN-37438-79

CONTENTS

		Pages	
	I Editorial		
	1. Environmental Preservation and Tribal Population - Dr. S.G.Deogaonkar	1	
Editor	Y.P.S.Tomar ,IAS Commissioner	2. Promotion of Kitchen Gardens in Tribal Areas : An N.G.O. Experience - Dr. Robin D. Tribhuwan	7
Editorial Board	V.V. Deshmukh Joint Director	3. Small Family Norms and Folk Media - Mrs.Sheela Bomble	11
	Dr.Robin D.Tribhuwan Cultural Officer	4. Knowledge of Food, Hygiene and Sanitation among the Food Handlers of Ashram Schools - Dr. K.V.Jagtap	15
	Smt. V.K.Kulkarni Assistant Librarian	5. Health and Ethno-medical Pathways among Tribals in India - Dr. V.J.Shingnapure	20
Publisher	Y.P.S.Tomar, IAS Commissioner, Tribal Research & Training Institute, Pune-411 001	6. आदिवासी बोलीभाषेचे जतन व संवर्धन होणे अत्यावश्यक - श्री. एस.एन.कुलकर्णी	25
Printer	Manager Photozinco Press, Pune	7. गोंड आणि त्यांची संस्कृती - गो.मा.पुरंदरे	29

8. नाशिक जिल्हयातील पेठ व 33
त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील आदिवासी
समुदायातील व्यसनाधिनता
- प्रा. फारुख के. शेख
9. भवाडयाचे मुखवटे 39
- सौ. गौरी पुरंदरे
10. आंबेगाव तालुक्यातील हिरडा 41
उद्योगाचा अभ्यास
- प्रा. विलास रामचंद्र उगले
- डॉ. प्रविण गणेश सप्तर्षी
- प्रा. रविंद्र गहिनीनाथ जायभाये
11. आंतरजातीय विवाहामुळे जात/ 47
जमात बदलेल काय?
- श्री. दि.र. चौधरी
12. अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र 51
पडताळणी - आवश्यक कागदपत्रे
(समित्या व समित्यांचे कार्यक्षेत्र)

ENVIRONMENTAL PRESERVATION AND TRIBAL POPULATION

*Dr.S.G.Deogaonkar,

Forest the home of tribals

The tribal people are mostly forest dwellers. Not only in India but throughout the world forests have been the traditional habitat of tribals. Even some of the names given to the tribes point towards this fact as in the case of *Madia* or *Maarliia* etc. where *Mad* or *Mara* indicate 'trees' i.e. forest. It has also been the only available (natural) infrastructure for the satisfaction of the individual and community needs. Tribals have a symbiotic relationship with the flora and fauna of the forest. It is due to this reason that they have guarded and preserved the forest for centuries. The value of the forest for them has been for survival, satisfaction of their wants and not for commercial exploitation. Hunting, picking-up minor forest produce and later-farming (including earlier shifting cultivation) have been their occupations for generations. Working as forest labour was a later development when British rulers started encroaching upon the forest resources. 'Conservation' of forests through

the bureaucracy started during British regime and was continued after independence. As a result, a tribal became an 'encroacher' in his own traditional home. On the contrary the tribals considered the rulers/administration as 'intruders' on their aboriginal inherited rights. This gave rise to movements and suppression. In the Southwest United States many tribes including the Kaibab-Paiute and the Navajo faced similar problems due to the intrusions of the Euro-Americans. These 'intruders', their horses, cattle and sheep were a drain on the natural resources including the grasslands and flora as they cut the Pinion and Jupiter trees for state corrals, fencing etc. Powell, Director of Ethnology of the Smithsonian Institute and later Director, United States Geological Survey wrote in 1880 that the Kaibab Indians, "are in very destitute circumstances; fertile places are now being occupied by white population, thus cutting off all their means of subsistence except game which is limited.

---

* Warora, District Chandrapur

The tribal population from South America have erected a big signboard in the Reids Zoo in Arizona (U.S.) posing a question as to. "Who decides the fate of the rain forest ?." And they answer that", Their ancestors considered the forest as 'Homes', that they have knowledge about how to take timber, fruits, medicines without destroying the land which others can learn from them. If they are pushed out from their homelands, where else could they go?"

Environmental Awareness in Tribal Culture

Of late, there is much talk about conservation of the environment and the Government as well as many NGOs. are working for it. Huge amounts are being spent on it. We feel that this is a latest concern and that the tribal populations have been using the flora and fauna for their daily needs. On the contrary those who study tribal life and culture know that there has been an in built concern about nature and its importance in tribal customs and traditions. A few examples would suffice to explain this fact.

1) In many tribes the tribal community organisation is based on clans/gotras which are totemic and are named after some object from nature like a tree, creeper, a bird, an animal etc. For that clan these are pious and sacred and are never cut, killed or harmed.

2) Among the Gonds and some other tribes a branch of the *Salai*

[*Bosvellia Serrata*] tree is essential as a marriage pillar (*Moond*). The branch often sprouts and thus with one marriage there is one new tree. They also believe that God *Persapen* has his abode on this tree, and hence before cutting a branch of the tree it is worshipped.

3) Before the fruits of a tree ripe, they are not cut or eaten. On a particular day the whole community joins in a ritual and the new product is offered to the God and then they start plucking and eating it. Till then even a child won't eat it. Among the primitive tribe *Madia-Gonds* of *Gadchiroli*, this is called *Polwa*, eg. *Marku Polwa* (Mango *Polwa*), *Irpua Polwa* (*Mahua Polwa*) etc.

Many tribal rituals are related to nature and show not only their environmental consciousness but even their indebtedness towards nature for its bounties. Among the *Korkus* they worship Moon, Sun, Earth and have rituals (e.g. *Bliavai*) to propitiate rain-God (*Ran Shave*) and after good showers of rains to thank the rain-God (*Chikhla Bhave*). A frog is kept in a pot of water and forms the centre of the ritual. The astronomical knowledge of the *Korkus* is also astonishing. The *Hill Korwas* of the *Bagicha Block* (Dist. *Raigad*, *M.P.*) also worship Sun, Moon and Earth. Tribals like *Warli*, *Kokna* etc. worship *Dongardco* i.e. the Mountain God.

The Gods and Goddesses of tribals are mostly of wood, may be carved or simple and are also placed on trees. At times there are small huts on the outskirts of the village or at some central point in the village. In some tribes the Gods/Goddesses may be of stones, e.g. the *Muthuwa* God of the Korku which is erected by heaping-up stones at a central place in the village and is worshipped as *Muthuwa Gomoj* - a village God. They also worship *Kageshwar* i.e. a crow. Blue Jay i.e. *Nedkanthu* called *Kaptha* by Korkus is a respected bird considered as a good omen.

On ritual occasions, animal sacrifice is common, which is followed by drinking of liquor, singing and dancing. But not everyone kills an animal. The entire community assembles and a goat or fowl may be sacrificed and is offered to their God. After this, pieces of the meat are distributed to all as *Prasad*. Even on non-ritual occasions they kill wild pigs etc., only when it is essential for satisfying the palate. Thus, uncontrolled, unnecessary killing of animals is avoided.

Their knowledge about the different aspects and elements from their traditional natural environment is also reflected in their folk-literature. The folk-tales of some tribes tell us that their ancestors learnt dance and music from the big black bee (*Bhrunga*) and from the peacock. Different trees, birds, animals are used for

giving similes and metaphors. The characteristics of the plants animals are properly studied and transferred to new generation through songs. There are even quiz songs sung by two groups-one asking the questions and the other supplying answers. This is a sort of training to the new generation about environment.

A Korku Song -

Jaisa bana tinjken, Malai Gondoni do
Jaisa bana tinjken, Malai Gondoni re
Kelani Khambo nido ama tengdi mado

Jaisa bana .....

Tekla jeni Poptani do, ama bulum do

Jaisa bana .....

Amani chabo nido Malai Chojani do

Tamra bunijni do, ama chabuma do

Jaisa bana .....

This Korku song describing a beautiful woman. *Malai-Gondoni* compares her legs with the trunk of a banana tree, her nose to a parrot and her red cheeks with the red watermelon.

A Madia-Gondi Song

Ree Redo \$\$, Reelo \$\$

Keyom Keyom ke, Keyom Keyom Ke

Keyom Keyom Ke, Keyom Ke \$\$ Yonge

Aalo Devane Ye \$\$\$ Lole

Neltur-dara Pod-duye,

Pod-Duyelo Pod-duye, Keyom Keyom Ke
\$\$

Kamka-dara Lenjuye,

Lenjuyelo Len \$\$\$ Juye, Keyom Keyom
Ke

In this Madia-Gondi song, redness of Sun is compared with blooded colour and the yellow colour of Moon is compared with turmeric. *Keyom Keyom Ke* is the sound of a peacock.

Traditionally, the tribals don't cut a tree unless it is necessary for satisfaction of their wants. Even then only those trees are cut which are fully grown and their life is complete. While cutting bamboos or branches of other trees they know how to save the roots of the parent tree. During those days when hunting, was common they killed only for that much which was essential. Similarly these pursuits were only for 'use' and not for commercial purpose. The commercial exploitation of forests started when non-tribals interfered with the primitive tribal economy. Probably it is due to this reason that tribals don't disclose the names of medicinal plants to outsiders.

Even some tribal customs and superstitions display environmental concern. Among primitive tribes there was shifting cultivation and they used to broadcast seeds. Sowing seeds was a taboo. One of the reasons given was that they did not want to make trenches on the bosom of mother earth by using plough. Similarly among the Madia-Gonds, milking of the cows was a taboo. They also did not consume milk. The reason given was that the cow's milk was meant for its

calf and not for others. The author knows an incident near Etapalli where a tiger used to stroll at night from Etapalli to Krishar, a village about five kilometers deep in the Jungle. Those who walked down to the village often spotted the tiger walking alongside the road in the juggle. They never tried to kill it as they said, it was 'guarding' us on the route upto Krishner and then again returned to Etapalli. So, why should they kill it? Of course their traditional faiths and convictions may be called as superstitions. However it was these which kept the tribals environment friendly.

Environment and Development

With development, economic awareness and impact of modernisation these concepts are changing during the last three decades. The tribal garbage previously consisted only of leaves, twigs, cow dung etc. which was easily mixed with soil enriching it. Now we see papers, plastic bags, broken bottles and even used condoms (may be-used by outsiders), harmful for mother-earth and animals.

The depletion of forest and forest resources is more by outside commercial exploiters, who are skilled enough to 'manage' the illegal felling of trees, their role model being the famous (or notorious ?) brigands like Veerappan. The institution of forest contractors still flourishes in different forms. While schemes for 'eviction' of encroachments of

tribal farmers on forest land (which they have been tilling for centuries) are implemented with great sincerity (!) the commercials usually go scot-free. While the cutting of trees/branches by tribals is for use (for fuel, hut building or farm purpose), that by the commercials is for earning huge profits-Chrematistics - to use Aristotelian term. While hunting is stopped by law, illegal poaching goes on. In the Tiger Project areas like Melghat, the farming and Nistar rights around the core area are restricted but the tigers stroll out and kill cattle and even humans causing great damage to the tribal economy and society. Though there are legal provisions for compensation, it is difficult to get it for the tribals for reasons best known to all. It was also reported that unless a Tiger kills three humans, it cannot be declared as a Man-eater and killed. (A tiger has a 'concession' of killing two more humans for punishment as against man.) The so-called Zudupi jungle doctrine of the forest department has snatched the rights of Kolam farmers in Chandrapur district. In fact there are no Zudups (Shrubs) on the land nor any trees, but on records it is a Zudupi jungle. When the present author discussed the issue with the Additional Commissioner for Tribal Development for the Division, he also lamented that with the best of his efforts he could not convince the concerned forest officials. Laying of electric

lines is delayed for years as the permission to cut trees is not granted.

Industries in the vicinity of tribal areas are polluting air and water-resources. The tribals are not even aware that their clean, unpolluted and healthy environment is being contaminated.

Thus, a stage has come wherein as a Nation we must fix our priorities in protection and conservation as amongst the constituents of our tribal areas like the Tribal people, Tigers and other animals, trees and other natural resources, dams, commercial houses, and so on. Who is to be at the Centre ?

In the United States the Tribal Councils have full land and forest rights over the area of their tribes' habitat which is called 'Reservation' and outsiders including the State Governments cannot interfere with their rights. If an outsider wants to stay overnight or take a photograph he has to take Tribal council Chief's permission. Their tribal councils which enjoy autonomy have nicely protected their forests and are earning revenue to sustain their growth. The State or National politics and politicians do not interfere. The whole tribal community is responsible for managing the local affairs. Even to-day in India the traditional tribal Panchayats, wherever they are active, do a better job as compared to the statutory Gram

Panchayats, which are a product of politics. More autonomy to the tribals will help in conservation of

forest environment which is their age-old abode.

References :-

- 1) Deogaonkar, S.G.(2002) Deogaonkar, S.S. Native American & Native Indians, Concept Pub. Co., New -Delhi, p.96
- 2) Ibid; p. 147(Phtograph No.28-p.168)
- 3) Deogaonkar, S.G.(1990) Deogaonkar, S.S. The Korku Tribals, Concept Pub. Co., New-Delhi, pp. 103-104.
- 4) Deogaonkar, Shailaja (1993) Maharashtratil Aadivasinche Loksahitya (Folk-literature of the Tribals from Maharashtra), Shri Sairnath Prakashan, Nagpur., pp 41 -42.
- 5) Ibid; pp. 93-94.

* * *

Promotion of Kitchen Gardens in Tribal Areas : An N.G.O. Experience

*Dr. Robin D. Tribhuwan

Introduction

The concept of kitchen garden is an age old phenomena. People in rural areas make use of their backyard space for planting fruit trees, vegetables, creepers and spices. These plants receive water from the kitchen, hence the name kitchen garden. In recent years several N.G.Os. are promoting this concept in the rural and tribal areas, by providing people agriculture tools, seeds, technical know how and other relevant training.

This article presents a case study of an N.G.O. that has been promoting kitchen garden scheme among the Thakars and Katkaris of Raigad district in the State of Maharashtra, keeping in view following aims.

Aims of the article

i) To unveil the concept of kitchen garden.

- ii) To study the experience of an N.G.O. promoting the concept among Thakars and Katkaris.
- iii) To suggest improvement in this programme so as to make it effective.

The N.G.O. Experience

The Institute of Development Educational Activities (IDEAS) is an N.G.O. dedicated for the upliftment of tribals. The N.G.O. implements several programmes, including the kitchen garden programme. In this article an experience of two tribes is being narrated.

The Thakar Experience

Thakar is one of the tribes of Maharashtra. IDEAS works for ten Thakar villages in Raigad. One of the villages of the Thakars is Nagewadi in Karjat tahsil of Raigad district. There are 104 houses having a population of 640.

---

*I/c. Museum Curator, Tribal Research & Training
Institute, Maharashtra State, Pune.

The staff of IDEAS and experts from the field Agriculture had several meetings with the members of traditional panchayat of Nagewadi village. The outcome of the meetings was positive. A date was fixed by the villagers for a training program on kitchen garden. Thus, around 86 farmers of the tribe gathered for this training. The trainers of IDEAS trained them on the technical know how of management of kitchen gardens. The next day an informal discussion with the Thakar farmers was held on how their traditional knowledge of kitchen garden could be clubbed with modern technical know how.

On the third and the last day of the training, a strategy was formulated and a policy on kitchen garden was made for Nagewadi. The glimpses of the policy were as follows:-

Season - That the kitchen gardens will be promoted only in rainy season i.e. from June to October, as that area depend on rains.

Protection - That a traditional fence will be made by each family so as to protect the plants from cattle, chicks and other animals. When they are back in June they work as agriculture and daily wage labourers for the non-tribal farmers. It is during this time of the year it was believed that the members of this tribe will take up kitchen garden program.

Tools - That IDEAS will provide each family with tools for gardening.

Seeds - That IDEAS will provide the farmers with seeds of fruits, vegetables, spices etc.

Marketing - That the villagers will sell their vegetables in Karjat, Kalyan, Ulhasnagar, Lonavala and Thane.

Seed preservation - That the tribals will follow their traditional methods of seed preservation.

Interestingly on an average every family sells vegetables worth Rs. 1500 to Rs. 4000 during the rainy season. All this was possible because of the collective effort of the N.G.O. and the Thakars.

The Katkari Experience

The staff and experts of IDEAS, tried a similar experiment among the Katkaris of Nangurle village in Karjat tahsil of Raigad district in the State of Maharashtra. The Katkari hamlet of Nangurle village comprises of 14 households having a population of 80 Katkaris. Nearly 80% of the population migrates to the brick kiln sites for employment from October to May. When they are back in June, they work as agricultural and daily wage labourers for the non-tribal farmers. It is during this time of the year it was believed that the members of this tribe will take up kitchen garden programme.

When the members of the tribe were called for training, very few of them responded. Those who responded did take seeds, but did not follow the right method of planting. They did not make any efforts to put a fence around the garden. No one supervised the growth of the seedlings. As a result the planted seeds were eaten up by the chicks and the kitchen garden program in Nangurle Katkari wadi was a failure.

Analysis of success among Thakars

An indepth analysis of the success of kitchen garden program in Nagewadi among the Thakars reveals that:-

- (i) The staff of IDEAS had a rapport of 20 years with the Thakars of Nagewadi.
- (ii) The tribals of Nagewadi had accepted IDEAS and its programs, hence it was easy to digest the kitchen garden program.
- (iii) IDEAS worked with the traditional panchayat of Thakars.
- (iv) Thakars being cultivators and managers of traditional kitchen gardens grasped the concept faster.
- (v) As compared to the Katkaris, Thakars are educated and a progressive tribe, hence the programme succeeded.

Analysis of failure among Katkaris

(a) The staff of IDEAS had a rapport of just 20 days with the Katkaris of Nangurle.

(b) Since they did not accept the staff of IDEAS, they did not accept the concept of kitchen garden.

(c) In the case of Katkaris, IDEAS did not work with the traditional panchayat.

(d) Katkaris being landless, semi-nomads and daily wage labourers, did not grasp the idea and the significance of kitchen garden.

(e) Illiteracy, ignorance, economic insecurity was found to be high among the Katkaris as compared to the Thakars, hence failure of the programme.

Concluding Remarks

N.G.Os. such as IDEAS, Academy of Development Science, B.A.I.F., AFARM etc. have proved that excellent rapport with people can make kitchen garden program successful. Simultaneously it is essential to supervise, monitor and follow up the program. It is therefore essential to develop friendship and close rapport with tribes like the Katkaris, Dhorkolis, Chenchus, Irulas etc. so as to make certain development programs successful and sustainable.

AFARM a well known N.G.O. from Pune has published a book on Kitchen Garden in Marathi. This book will certainly be useful to N.G.Os. working for the tribal and rural inhabitants. In fact, genuine N.G.Os. should be identified and kitchen garden programmes could be outsourced by the Tribal Development Department to these N.G.Os. In doing so, the tribals can earn some money by selling vegetables during the rainy season. In fact,

the Ashram Schools can buy vegetables from the tribals. Secondly, by growing vegetables, spices and fruit trees the tribal families themselves will be nutritionally benefited. To sum up, there is a great potential in outsourcing kitchen garden scheme to genuine N.G.Os. under Nucleus budget, 275 (1) or Special Central Assistance Schemes of the Tribal Development Department.

* * *

SMALL FAMILY NORMS AND FOLK MEDIA

*Mrs. Sheela Bomble

INTRODUCTION

Language is a vehicle of culture. Members of a given community communicate with each other share ideas, express their feelings and pass on the expected messages through the medium of language. Knowing language of a community is an additional advantage for health educators, social workers, teachers, research etc. who work amongst that community. Naturally, when understands the language or dialect, it becomes easy for that to understand the songs, literature, scripts, dramas and other aspects of the given culture easily.

The concept of "Folk Media" is an Anthropological contribution to social science literature. According to this concept a communicator, educator or an innovator composes songs, messages, scripts etc. in a given language or dialect, makes it presentable in a traditional way that it culturally

acceptable by the members of that society. Use of folk media in health education, formal education, election campaign is a popular phenomena.

Objective of the Article

The article highlights a case of an N.G.O. that used folk media to create awareness of small family norms among the Gonds of Maharashtra and Andhra Pradesh. The author has made an attempt to unveil the methodology used by the N.G.O.

The Methodology

It was during the year 1986, Dr. Abhay Bang and Dr. (Mrs.) Rani Bang had organised a health camp for tribal women in Gadchiroli. It was during this camp the Gond women composed a song in their dialect. The meaning of the song basically hints at educating a Gond couple to adopt small family norms. The original Gond song is as follows:-

---

* Statistical Assistant, Tribal Research & Training Institute, M.S.Pune

---

The Song

- Gond woman - Iur Pekor Aynoor ale
Tisaro Pekana garaj hile
Maku Tisaro Pekana garaj hile
- Gond man - Maku Tisaro Pekana
garaj manta,
- Gond woman - Sarkar inta undva randu,
Bakiya pariye idke bhuvwr
Maku Tisaro Pekana garaj
hile, maku Tisaro Pekana garaj hile
- Gond man - Maku Tisaro Pekana garaj manta
Maku Tisaro Pekana garaj manta
Lokura lote bhuvun nalu peke (2)
Maku Tisaro Mant
- Gond woman - Jindagi kiyala adchan dayar
Iur pekor uchhi tindanoor
Maku Tisaro Pekana garaj hile (2)
- Gond man - Mawa layorpan dayar pasisi (2)
Tisaro Pekana garaj hile, maku
tisaro pakana garaj hile

Meaning of the Song

- Gond woman - I am happy with two kids
I do not want the third one
- Gond man - I want a third child
- Gond woman - The Government recommend
one or two kids,
hence I do not want the third one
- Gond man - Couples around us have
five-six kids, hence I
want a third child
- Gond woman - It is difficult to manage many
children. Family life is peaceful
and happy with two kids, hence I do
not want the third one
- Gond man - I think you are right
I was ignorant about
small family norms. Now, I do
not want the third child.

Gond version in Marathi script

- ती - इवूर पेकोर आयनूर अले
तिसरो पेकाना गरज हिले, माकू तिसरो पेकाना गरज हिले
- तो - माकू तिसरो पेकाना गरज मन्ता, माकू तिसरो पेकाना गरज मन्ता
- ती - सरकार इन्ता उंद वा रंडु
बाकिया पारिजे इदेके भुवुर
माकू तिसरो पेकाना गरज हिले
- तो - माकू तिसरो पेकाना गरज मन्ता, माकू तिसरा पेकाना गरज मन्ता
लोकूरा लोते भुवूर नालू पेके, लोकूरा लोते भुवूर नालू पेके,
तिसरो पेकाना गरज मन्ता माकू
तिसरो पेकाना गरज मन्ता
- ती - जिंदगी कियाला अडचण दायार
इवूर पेकोर उच्ची तिंदानूर
तिसरो पेकाना गरज हिले,
माकू तिसरो पेकाना गरज हिले
- तो - मावा लायोरपण दायार पसीसी
मावा लायोरपण दायार पसीसी
तिसरो पेकाना गरज हिले,
माकू तिसरो पेकाना गरज हिले

Marathi Translation of the Gond version

- ती - आपल्याला दोन मुले आहेत, तेवढी पुरे
मला तिसरे मूल नको आहे
- तो - मला मात्र तिसरे मूल हवे आहे.
- ती - सरकार म्हणते की, एक किंवा दोन मुले पुरे आहेत.
पोरांची संख्या वाढवु नका. म्हणुन मला तिसरे मूल नको आहे.
- तो - इतर लोकांना पहा, कसे पांच-पाच, सहा-सहा मुले आहेत.
मग मला पण तिसरे मूल हवे.
- ती - जीवन जगायला अधिक पोरांमुळे अडचणी येतात.
दोन मुले असली तर आपण त्यांना चांगलं वाढवु
शकु, म्हणून मला तिसरे मूल नको आहे.
- तो - माझा मुखपण मला कळला बघ.
आता मला पण तिसरे मूल नको आहे.

Concluding Remarks

The State of Maharashtra
has 45 tribes speaking 45

dialects. Developing educational
messages through folk media so
as to create awareness of health,

progress, development, national integration, governance etc. is the need of the time. Grass root workers of Government and non-Government organisations must take up the challenge of development messages for the

tribals through songs, dramas, dances and other cultural programmes. Use of folk media can help create awareness among all the 45 tribes in Maharashtra at a faster pace.

Translated by Dr. Robin D. Tribhuwan

* * *

KNOWLEDGE OF FOOD AND HYGIENE AND SANITATION AMONG THE FOOD HANDLERS OF ASHRAM SCHOOLS

* Dr.K.V.Jagtap, M.D. (P.S.M.)

Introduction

This cross-sectional study was undertaken to assess the knowledge and impact of health education on it in food handlers of Ashram-schools in Pune district regarding water and food hygiene. Observation of the study revealed that, majority of study subjects were aware about personal hygiene, proper way of storage of food, importance of covering of food but many of them were unaware about water sanitation and water-borne infectious diseases. Majority of them were not knowing nutritive importance of rice water as they were discarding it while cooking the rice.

Food hygiene implies hygiene in the production, handling, distribution and serving of all types of food. Objective of food sanitation is to protect public health, to reduce economic and nutritional losses.

Taking precautions for safety of food at different stages will prevent food-borne infections.

Food sanitation rests directly upon the state of personal hygiene and habits of the personnel working in the food establishments. Therefore basic knowledge of food and water hygiene is essential for all food handlers

With this background, the present study was carried out to assess the knowledge and impact of health education on it, as regards food hygiene, in food handlers of Ashram Schools.

Materials and Methods

This cross-sectional study was carried out during the period of March-2002. In Pune district, two mobile health units are rendering health services to the Ashram Schools. One unit was selected randomly, under which there are 7 Ashram Schools.

---

*Medical Officer, District Training Team, Health Department,
Zilla Parishad, Pune.

Ashram-schools are residential schools for tribal children and they get food thrice a day (breakfast +lunch +dinner) from the school authority. Food grains and other raw food material is supplied by Project Officer of Integrated Tribal Development Project of that particular area.

Food is prepared and served to the students by the persons, who are appointed as cooks in these schools. In the present study, food handlers of all the 7 Ashram Schools were included. Knowledge of these, regarding food hygiene and sanitation was assessed by using pre-designed questionnaire before and after giving health education. Health education was given in the form of lecture, followed by demonstration and group discussion. This was of 2 hrs duration. Proportions are used for comparison.

Results

Total food handlers were 51 i.e. 25 males and 26 females. Of these, 9 (17.6%) were illiterate, 27 (53.0%) educated upto 4th std. and 15 (29.4 %) upto 7th std. 33 (64.7%) persons were tobacco chewers.

All of them answered questions correctly like store-room should be of pucca type and there should not be rats in store house, but some of them

were unaware about ill-effects of moisture. (Table I) .

All of them knew about importance of covering of food, contamination of food occurs due to flies and vomiting is the symptom of food poisoning. It was seen that, only few were aware of the nutritive importance of rice water. (Table II). Reasons given for discarding rice water while cooking rice are:-

- 1) Old rice grains give bad odour to cooked rice, to remove this bad odour, rice was discarded.
- 2) Some raw material or germs float on the top, therefore to remove it water is discarded.
- 3) Rice grains do not stick to each other if water is removed and then it becomes easy to serve.

All were aware about personal hygiene, regular cutting of nails, use of soap after visiting toilet and use of handkerchief. But nearly half of them were unaware about water sanitation. (Table III)

Many of them were unaware about spread of various food and water borne infectious diseases . (Table IV).

Discussion

This study revealed perception of food handlers about correct cooking procedure as well as their ignorance about water sanitation and water borne infectious diseases. Similarly it

has been reported that practices regarding food hygiene were unsatisfactory in majority of food handlers.

According to WHO report, in countries where environmental sanitary conditions are poor, food and water are important channels of transmission of various diseases. Therefore preventive measures in all countries should include health education to discourage improper food hygiene habits.

Food handlers should know what they need to do or need to avoid and the reasons thereof. This requires satisfactory training. In the present study, health education was given and its impact was assessed. The post-training

evolution showed a distinct increase . and positive change in knowledge. This evaluation was done immediately after the training, the lasting impact of it could not be studied.

From observations of this study, the food handlers of Ashram Schools play vital role in daily life of tribal children, it is recommended that:

- 1) Health education regarding food and water hygiene, and infectious diseases, personal hygiene should be imparted to food handlers periodically.
- 2) Instructions regarding food hygiene should be pasted on walls of kitchens of ashram schools.

Table No.I
Knowledge about proper way of storage of food grains

Sr. No.	Question	Subjects who gave correct answers			
		Pre H. E		Post H.E.	
		No	%	No	%
1	Before storage, grains should be dried.	47	92.2 %	51	100 %
2	Grain is dried by keeping it in sunlight.	43	84.3 %	51	100 %
3	Store room should be of pucca type.	51	100 %	51	100 %
4	There should not be rodents/insects in store room.	51	100 %	51	100 %

Table II
Knowledge about correct cooking procedure

Sr. No.	Questions	Correct answer			
		Pre H. E.		Post H. E.	
		No	%	No	%
1	Discarding rice water while cooking it, is a wrong practice	11	21.6 %	50	98.0 %
2	Vegetables should be washed before cutting	45	88.2 %	51	100 %

Table III
Knowledge about water sanitation

Sr. No.	Question	Correct answer			
		Pre H. E.		Post H. E.	
		No	%	No	%
1	Method of storing drinking water.	28	54.9 %	51	100 %
2	Name of powder used for chlorination	28	54.9 %	48	100 %

Table IV
Knowledge about infectious diseases

Sr. No.	Question	correct answer			
		Pre H. E.		Post H. E.	
		No	%	No	%
1	Name of any water borne infectious disease	3	5.9 %	47	92.2 %
2	Transmission of infectious disease, can occur from cook to student	19	37.2 %	47	92.2 %

Key words :- Food handlers. Food hygiene, Health education.

References : -

- 1) Park K : Park's Textbook of Preventive and Social Medicine. 15th edition, 1997, page-430.
- 2) Maxcy- Rosenau- Last : Public Health and Preventive Medicine, 14th edition 1987, page-599.
- 3) Sathe P. V., Sathe A. P. : Epidemiology and Management for Health care for all, 1st edition, 1991. page-158.
- 4) Sangole S.S. , Lanjewar A. G., Zodpey S. P. : Knowledge and practices of food handlers regarding food hygiene, Indian Journal of community health, 7 (1 and 2), 2001, page- 32-34. Kb
- 5) Report of WHO Expert Committee : Microbiological aspects of food hygiene, TRS No.598, Page-73

* * *

HEALTH AND ETHNO-MEDICAL PATHWAYS AMONG TRIBALS IN INDIA

*Dr. V.J. Shingnapure

India is considered to be an anthropological laboratory because of its regional, religious, ethnic, racial and linguistic diversities (Jain and others, 1995 :1). Next to African continent, India has largest concentration of tribals in the world. About 750 tribal communities in India are known by different names, such as Adivasis, Vanya Jatis, Scheduled Tribes etc. These tribes constitute about 8.15% per cent of the total population of the country as per 2001 census. Attributes of tribes are as follows:-

1. Tribals live in isolated areas as culturally distinct groups .
2. Tribals trace their origin from the oldest ethnological section of the population.
3. They follow primitive methods of occupation such as hunting, gathering of minor forest produce like herbal medicine etc.

Hasnain (1987 : 221 - 223) listed different categories of tribes in all states of India as per their geographical distribution. Occupational classification of Indian tribes based on study by Hasnain (1987 : 24). He has clarified following occupational categories of Indian tribes :

1. Food gathering and hunting,
2. An hilly terrain cultivation
3. Cultivation on plain land
4. Simple artisan
5. Pastoral tribes
6. Service and trades.

Tribals in India live in isolated pockets and are restricted to certain specific areas of inhabitation. Due to this reason, tribals in India are deprived of the development processes. They have their own distinct culture.

---

*Reader, Tirpude College of Social Work, Nagpur

According to Bagde et al (1995 : 54) tribal studies indicate the importance of understanding the socio-cultural dimensions of health and diseases. Tribal areas are generally inaccessible due to which they are deprived of adequate modern health facilities and are prone to various diseases. Several interacting factors affect the tribal communities in the conditions in which they live, their behavioral patterns and lifestyles, constraints in accepting modern health services etc. It is worthwhile to mention a study conducted by Singh (1991 :193) on the health status of the tribals in India, where he arrived at a conclusion that the tribals are ignorant about the scientific information, health and diseases and they believe in superstitions.

The reasons of poor health among tribals are many, such as environmental factors, absence of efficient drainage; collecting drinking water from ponds or stagnant water results in many water-borne diseases. The habit of outdoors for defecation, poor hygiene; lack of clean water; poor awareness about the importance of personal hygiene, alcoholism among women and children leading to nutritional deficiencies. Besides this,

extremes of magico-religious misbeliefs and taboos influence the health of the tribals. Ignorance and superstitions lead to inappropriate health-seeking behaviour.

According to UNICEF, health care and health constitute one of the most important variables of satisfying lifestyle. In the case of tribals, health care system is very poor. The above reasons of poor health among tribals explain the fact that the tribal society is guided by traditionally laid down customs and every member of the community is expected to conform to it. Clement (as cited in Jain : 1995) classified the tribal concept of diseases due to supernatural agencies such as souls, spirits, gods etc. and human agency. It is also believed among tribals that diseases are caused by the breach of some taboos or by hostile spirits or the ghost or the dead. According to tribals, diseases such as leprosy, mental illness, physical deformities are results of sin committed by the sufferers, their parents or even their ancestors. The tribals depend more on Bhagats, Parihars, Pahans who act as village shamans. The role of these village shamans is very important and

prestigious for tribals as they act as mediator between people and mysterious power. Propitiations and prayer are the tools with them by which they try to intervene in human affairs, which results in magico-religious treatment during ill-health.

At the same time, shamans use some local herbal medicines such as Tulsi leaves, turmeric powder for fever and injuries; Kala Dhatura for skin diseases; Dhuma Jad, Sonth and Kali Mirch for venereal diseases; Gudamal and Dev Beeja for curing diabetes; stem of Garuda wood for snake bites; Donder wood and Bodol root for curing diarrhoea. The shamans also give treatments such as bone setting, snake bites, piles and for jaundice etc.

The special feature of the treatment by the shamans is that it depends on the skill and knowledge of practising. Generally, shamans get the knowledge from their 'Gurus'. Procedure of acquiring medical speciality also passes from father to son; sometimes a master 'shaman' chooses a person to train a devotee of god and goddess of the concerned tribe. Hence, practising the treatment is considered as divine role. Priests are considered as persons of high social standing

and they do not accept any remuneration till the patient is cured. After the cure, they are offered a feast with cock or goat or cash. At times mere offering of coconut also serves the purpose. Whole community involves in the process and all members enjoy the event. In some cases acquiring of skills passes on from mother-in-law to daughter-in-law or from a midwife to assistant midwife, in case of midwife practitioner. In case of herbalist and bone setter, the skill passes on from father to eldest son or a true devoted student who intends to learn the skill by requesting a master. (Tribhuwan Robin & Gambhir R.D. 1995). Due to sharing of common culture and tradition, tribals have more faith in and respect for them. This socio-cultural dimension of treatment of diseases results in the non-dependency on Government health facilities and services.

According to Lieban (1373 :1034) the theoretical concern of medical anthropology is influenced by social and cultural features as they are illuminated by their medical aspects. According to Hughes (1968 : 90) ethno-medicine is the term used as belief or practice regarding health and disease which are the products of indigenous

cultural development; this has no relationship with conceptual framework of modern medicine.

Ethno-medical pathways among tribals demonstrate that the pathogenic agents originate within the culture and surrounding environment. The causes of illness indicate the form of therapy which depends on cultural variations. Selection of particular therapy depends on remedies such as home remedy, a specialised therapy provided by ethno-medical specialists or choice of any other "pathy". Ethno-medical pathways have liberty in shifting therapy based on initial diagnosis.

According to Tribhuwan Robin (1995:75), Foster and Andersen (1978) noted that the increasing realisation of the values and usefulness of ethno-medicine has led the World Health Organisation (WHO) and other agencies to think of inducting non-Western therapies in health programmes.

Universal Declaration of Human Rights recognises free and equal dignity and right of all human beings. Rights to better living conditions, right to health and medical services are adopted by the General Assembly of the United Nations in 1948. Constitution of WHO in its preamble sets the basic principles of enjoyment of the highest attainable standard of health. This has been considered as one of the Fundamental Rights of every human being without distinction of race, religion, political belief, economic or social conditions. Health is recognised as a Fundamental Human Right, where responsibility for health rests on individual, family, community, government and international agencies. Health in holistic approach shows that all sectors of society have an effect on health. WHO defines the concept of health in very comprehensive manner which states that, "Health is a state of complete physical, mental and social well-being, not merely an absence of diseases or infirmity".

REFERENCES

- 1) Bagde, A.C, Bhalerao N.M. and Kate, S.L. (1995) "An Overview of Tribal Health" in Jain, Navinchandra and Robin D. Tribhuwan, An Overview of Tribal, Research Studies, Pune : Tribal Research Training Institute.

- 2) Hasnain (1987) Tribal India Today, New Delhi : Harnam Publications, Hughes, Charles 1968) "Ethnomedicine" in International Encyclopaedia of Social Sciences, Vol, 10, New York : Macmillan.
- 3) Tribhuwan Robin & Gambhir R.D. Ethnomedical Pathway : A Conceptual Model, in N.S.Jain & Tribhuwan Robin (Eds) An Overview of Tribal Research Studies, T.R.& T.I., Pune.
- 4) Jain, Navinchandra and Tribhuwan R.D. An Overview of Tribal Research Studies, Pune : Tribal Research Training Institute .
- 5) Lieban, R.W. (1973) "Medical Anthropology", Handbook of social and Cultural Anthropology, Chicago: J.J. Haningman, Rand Macnally and Co.
- 6) Singh, Musafir (1991) "Sociology of Food and Nutrition" in Dak, T.M. Sociology of Health in India, Jaipur : Rawat Publication.

* * *

आदिवासी बोलीभाषेचे जतन व संवर्धन होणे अत्यावश्यक

* श्री.एस.एन.कुलकर्णी

हजारो वर्षापूर्वी मानव हा अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा मिळविण्याच्या पलिकडे रानटी अवस्थेत राहता होता. त्यावेळी तो विशिष्ट आवाज व चित्कार काढून आपल्या मनातील भाव व्यक्त करीत असे. त्याचबरोबर तो निसर्गातील प्राणी, पक्षी, पशू या घटकांचे निरीक्षण करून तो त्यांच्या हालचाली आपल्या मनामध्ये बिंबवून घेत असे. असे वर्षानुवर्षे केलेले निरीक्षण, हालचाली इ.माध्यमाद्वारे तो मोडके, तोडके बोलू लागला व त्यातूनच शब्द निर्मिती झाली. या शब्दनिर्मितीचा प्रसंगानुसार वापर करून कालांतराने अमूर्त अशा बोलीभाषेचा जन्म झाला. या बोलीभाषेचा सातत्याने वापर व्यवहारात करीत करीत मानवी भाषा निर्माण झाली. सुरवातीला दगडावर, खडकावर, कालांतराने, झाडांच्या सालीवर, मोठ्या पानांवर सांकेतिक भाषेत लिहिण्या इतपत बोलीभाषेची प्रगती झाली व हे बोलीभाषा बोलणारे मानव आदिम अवस्थेत (Primitive tribe) डोंगर-दऱ्या व काही भागात सातत्याने कालक्रमण करीत होते. कालांतराने अन्नधान्याचा क्रांतीकारक शोध

लागल्याने काही आदिमानव डोंगरदऱ्या सोडून सपाट भूप्रदेशातील नदीकाठी स्थिरावले व त्यांनी गिरी कदरातच राहणे पसंत केले. त्यांना वनवासी किंवा आदिवासी संबोधण्यात येऊ लागले. त्यांची जी भाषा त्या भाषेला आदिवासी बोलीभाषा म्हणून परिचित झाली.

आदिवासी बोलीभाषा

आदिवासी समाजातील सर्व व्यक्तींना एकत्र जोडणारा महत्वाचा दुवा म्हणजे त्या त्या समाजाची बोलीभाषा होय. कोणत्याही समाजाची बोलीभाषा म्हणजे त्या समाजाचे प्रतिबिंब असते. आदिवासींच्या बोलीभाषेतील शब्दांचे त्यांचे महत्व, त्यांचे सामाजिक संबंध, श्रद्धा, नात्यागोत्याही व्यक्ती दर्शवितात. तथापि, त्या त्या समाजाची मूळ बोलीभाषेतील विशिष्ट शब्दोच्चार त्या समाजाचे प्रतिबिंब प्रगट करतात. महाराष्ट्रात ज्या आदिवासी जमाती आहेत त्यांच्या लहान, मोठ्या अशा ७४ बोलीभाषा आहेत. त्यातील काही बोलीभाषा मराठी भाषेच्या

* सेवानिवृत्त उपसंचालक आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

पोटभाषा आहेत. तर काही बोलीभाषा स्वतंत्र आहेत. उदा. आदिवासी जमाती मधील वारली, कातकरी, ठाकर, मल्हार-कोळी, महादेव-कोळी इ. जमातीच्या बोलीभाषा ह्या मराठी भाषेच्या जवळच्या आहेत. तर गोंड, कोरकू, कोलाम, भिल्ल, पावरा, माडिया गोंड, आदिवासी बोलीभाषा या मराठी भाषेला थोड्या दूरच्या आहेत. साधारणपणे १५ ते २० टक्के आदिवासी बोलीभाषा मराठी आहे.

त्याचप्रमाणे साधारणपणे २५ टक्के आदिवासी चांगल्याप्रकारे मराठी बोलू व लिहू शकतात व उरलेल्या ७५ टक्के आदिवासींना

त्यांची बोलीभाषा त्यांच्या समाजाची असल्यामुळे मातृभाषेच्या अडचणीमुळे शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक विकास कार्यात विचारांची देवाणघेवाण करण्यास काहीसा अडथळा निर्माण होतो किंवा त्यांना शासनाच्या विविध कल्याणकारी योजनेचा म्हणावा तसा लाभ घेता येत नाही. याचे कारण या बहुसंख्य आदिवासींची दैनंदिन व्यवहाराची भाषा ही त्यांची बोलीभाषा असते आणि म्हणूनच आदिवासींच्या बोलीभाषेला किती महत्व आहे, याबाबतचे भारताचे पहिले पंतप्रधान पं. जवाहरला नेहरू म्हणतात....

मानसिक दृष्ट्या कोणत्याही भाषेला फार महत्व असते. आपण किती उच्च विचार घेऊन आदिवासींकडे गेलो आणि आपल्याच भाषेत त्यांच्या समस्येचे निराकरण करू लागलो तर त्या ठिकाणी आदिवासी भाषेची अडचण निर्माण होईल. कारण ज्यांचे प्रश्न आपण सोडविणार आहोत त्यांच्या भाषेत ते प्रश्न सोडविले नाही तर आपले प्रयत्न अयशस्वी होतील. त्यासाठी शासनाने आदिवासी बोलीभाषेला सर्व परिचित होण्याचा प्रयत्न करायला हवा. बोलीभाषेबाबत सोव्हिएत गणराज्य (रशिया) चांगले प्रयत्न केलेले आहेत. त्यांनी आदिवासी बोलीभाषेत शब्दकोश तयार केलेले आहेत. लोकगीते तयार केलेली आहेत. त्याचा परिणाम असा झाला की, रशियामधील आदिवासींना त्यांचे जीवन सुसह्य वाटू लागले आहे.

आदिवासींच्या बोलीभाषेच्या समस्येबद्दल पं. नेहरुंनी व्यक्त केलेले विचार आजही दिपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक आहेत याबद्दल शंका नाही.

महाराष्ट्रातील आदिवासींची बोलीभाषा

महाराष्ट्रातील ज्या प्रमुख जमाती आहेत त्या कोणती बोलीभाषा बोलतात ते आपण पाहू. आदिवासींमध्ये भिल्ल जमात

एक प्रमुख जमात आहे. त्यांमध्ये गावीत, मावची, वळवी, पाडवी, तडवी, गामीत अशा अनेक उपजमाती आहेत. ह्या जमाती सर्वसाधारणपणे भिलोरी, पावरी, तडवी, निरडी, गामीत अशा बोलीभाषा बोलतात. त्यापैकी काही जमाती गुजरात राज्याच्या सीमावर्ती भागात राहतात. काही जमातींनी मुस्लीम धर्म स्विकारला असल्याने त्यांच्या

बोलीभाषा हया गुजराती व उर्दू मिश्रीत आहेत. अनुसूचित जमातीमध्ये गोंड ही दुसरी प्रमुख जमात आहे. या जमातीच्या सुध्दा राजगोंड माडिया, गोंड आरख, बडा मारिया, छोटा मारिया, भटोला इ.उपजमाती आहेत. त्यांच्या अनुक्रमे गोंडी व माडिया गोंड अशा बोलीभाषा आहेत. तर हलबा जमातीत हलबी ही बोलीभाषा आहे. ही विदर्भातील हिंदी-मिश्रीत भाषा आहे. पश्चिम महाराष्ट्रात कातकरी ही आदिम जमात कंटोई ही बोलीभाषा बोलतात. नाशिक भागातील कोकणा जमात कोकणी बोलीभाषा बोलते. ही भाषा सुध्दा काहीशी मराठी, गुजराथी मिश्रीत आहे. कोलाम ही आदिम जमात कोलामी भाषा बोलते. ही भाषा तेलगू मिश्रीत आहे. तर जळगांव, नाशिक भागातील कोळी ढोर जमात कोकणी भाषेशी साम्य असलेली कोळी ढोर भाषा बोलते. ठाणे भागातील मल्हार कोळी ही जमात मल्हार कोळी भाषा बोलते. ही भाषा वारली बोली भाषेशी साम्य दर्शविते. अमरावती भागातील कोरकू जमातीचे लोक कोरकू ही भाषा बोलतात. प.महाराष्ट्रातील ठाकर जमातीचे लोक ठाकरी बोली भाषा बोलतात. ही बोलीभाषा सुध्दा मराठी, गुजराती मिश्रीत आहेत. तर पुणे जिल्ह्यातील आंबेगांव, जुन्नर, खेड, नगर जिल्ह्यातील राहुरी, संगमनेर इ.ठाकर जमातीचे लोक ग्रामीण ठाकरी भाषा बोलतात. आदिवासी जमातीतील महादेव कोळी ही एक प्रमुख जमात मराठी मिश्रीत ग्रामीण बोलीभाषा बोलतात.

वरील प्रमुख आदिवासी जमाती व्यतिरिक्त महाराष्ट्रात जवळ जवळ २७ अल्पसंख्याक जमाती आहेत. या जमातीत त्यांच्या त्यांच्या बोलीभाषा बोलतात. हे जरी खरे असले तरी हया प्रमुख जमाती ज्या प्रमुख भौगोलिक भागाशेजारी राहतात., तेथील भाषेचे वर्चस्व थोड्या बहुत प्रमाणात त्यांच्या बोलीभाषेत आढळून येते.

भाषा हे मानवी संपर्काचे व विचार व्यक्त करणारे अनन्य साधारण महत्वाचे माध्यम आहे. वर नमूद केल्याप्रमाणे जवळ जवळ ७५ टक्के आदिवासी संपर्काचे साधन त्यांची बोलीभाषा आहे. त्यामुळे आदिवासी बालकाला आश्रमशाळेत बालवाडीत दाखल करताना त्यांच्यापुढे भाषेचा प्रश्न येतो. बोलीभाषेचा प्रश्न हा केवळ आदिवासी बालकांपुरता मर्यादित नाही. बऱ्याच प्रौढ आदिवासी स्त्री पुरुषांना त्यांच्या बोलीभाषे व्यतिरिक्त मराठी भाषा लिहिता वाचता येत नाही. हे जरी मान्य केले तरी गेल्या ३०-३५ वर्षात आश्रमशाळांचे जाळे आदिवासी भागात पसरल्यामुळे बहुसंख्य आदिवासींमध्ये साक्षरतोचे प्रमाण ३७% इतके झालेले आहे. पूर्वी हेच प्रमाण १९६१ सालापर्यंत केवळ ६% इतके होते. त्याचप्रमाणे दूरदर्शन, संगणक, वर्तमानपत्रे इ.प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांमुळे शिकलेला आदिवासी म्हणावा तसा बोलीभाषेचा वापर करीत नाही. याचे कारण असे की, तो नोकरी धंदा व्यवसाय, उच्च शिक्षण इ.कारणामुळे बिगर आदिवासी युवकांच्या दैनंदिन व्यवहारात मराठी, हिंदी, इंग्रजी भाषेचा वापर त्यांच्या बोलीभाषेपेक्षा जास्त होतो. जे

आदिवासी बोलीभाषा बोलतात, ते आदिवासी स्त्री पुरुष निसर्ग नियमाप्रमाणे पिकली पाने झालेली आहेत, ती केव्हा गळून पडतील ते सांगता येत नाही. त्यामुळे येत्या १०-१५ वर्षात आदिवासी बोलीभाषा आस्तित्वात राहिल का हा जटील प्रश्न उद्भवणार आहे.

ज्याप्रमाणे दिवसेंदिवस मराठी राजभाषेवर दूरदर्शनच्या निरनिराळ्या मालिका व जाहिरातीमधून इंग्रजी भाषेचा प्रभाव वाढत चाललेला आहे. तशी स्थिती बोलीभाषेची होईल. आदिवासी बोलीभाषा ही मराठी भाषेची अपत्य असल्यामुळे या भाषा आस्तित्वात राहण्यासाठी खालीलप्रमाणे ठोस पावले शासनाने उचलणे आवश्यक आहे.

- (१) इ.१ ते ४ पर्यंतचे बालवाडी शिक्षण आदिवासी बालकांना त्यांच्या बोलीभाषेतूनच देणे आवश्यक आहे.
- (२) इ.५वी ते १० वी पर्यंत बोलीभाषेचे धडे सर्व आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना सामान्य ज्ञान या तासाला त्यांच्या त्यांच्या बोलीभाषेत शिकवावे.
- (३) आदिवासी बोलीभाषेतील सुविचार, गाणी, गोष्टी इ.चे मराठी भाषांतर करावे.
- (४) मराठी भाषेत थोरामोठ्यांच्या चरित्रे, बोलगीते, म्हणी, सुविचार, उद्बोधक गोष्टी

यांचे प्रमुख आदिवासी बोलीभाषेत रुपांतर करावे.

(५) वारली,ठाकर, हलबा, भिल्ल इ.महत्वाच्या बोलीभाषेत आदिवासींचे राहणीमान, संस्कृती इ.बाबतचे १५/२० मिनिटांचे लघुपट (डॉक्युमेंट्री) तयार करणे.

(६) दरवर्षी २९ नोव्हेंबरला आदिवासीसाठी आर्थिक,सामाजिक, शैक्षणिक काम करणाऱ्या व्यक्तींना व संस्थांना आदिवासी सेवक/संस्था पुरस्कार शासनाकडून देण्यात येतो. त्यामध्ये आदिवासी बोलीभाषेत सातत्याने लिखाण करणाऱ्या लेखकाला "आदिवासी वाड.मय गौरव " पुरस्कार देऊन सन्मान करणे आवश्यक आहे.

अशा तऱ्हेचे प्रयत्न भविष्यात केले गेले तर महाराष्ट्रातील आदिवासी बोलीभाषेचे संवर्धन होईल अन्यथा ती केव्हा काळाच्या उदरात लुप्त होईल हे सांगता येणार नाही. त्यासाठी शासनाच्या भाषा संचालनालय, राज्य शिक्षण संस्था व आदिवासी विकास विभागाची आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था यांनी एकत्रित काम केल्यास आदिवासी बोलीभाषेचे जतन निश्चित होईल. मात्र समर्थ रामदास स्वामींच्या भाषेत सांगावयाचे झाल्यास "केल्याने होत आहे रे आधि केलेचि पाहिजे" हे मात्र खरे !

* * *

संदर्भ

महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती- लेखक-डॉ.गोविंद गारे

गोंड आणि त्यांची संस्कृती

* गो.मा.पुरंदरे

भारताच्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासी लोकांची संख्या फार मोठी आहे. आदिवासी म्हणजे डोंगर-दऱ्यात राहणारे व नगरवासी हे दोन्ही घटक थेट रामायण काळापासून आहेत. आदिवासी ही काही अखंड जमात नव्हे. सर्वच आदिवासी वन्यधर्मीय असले तरी चालीरिती आणि देवधर्म यात साम्य नाही.

गोंडांची दैवते -

गोंडांचे कथा साहित्य लिखित स्वरूपात नाही. परंपरेने ते जतन केलेले आहे. त्यांच्या कथा साहित्यात पेन नदीचा उल्लेख वारंवार येतो. बहुधा ती पैनगंगा असावी. त्यांचे देव कधी कासवाच्या पाठीवर बसून आले, कधी सुसरीच्या पाठीवर बसून आले, तर कधी झाडाची फांदी तोंडात धरून व काखेत दोन ससे घेऊन झाडावरून खाली उडी मारून अकस्मात प्रगट झाले अशी वर्णने कथात आढळतात. गोंड रहात असलेला प्रदेश नद्या, नाले, ओढे, डोंगर, खिंडी, घनदाट जंगले, दलदलीच्या जागा व क्रूर श्वापदे यांनी वेढलेला होता. तेथील जीवन जगत असताना त्यांना निसर्गाशी जो

सामना द्यावा लागला त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या कथात उमटलेले दिसते.

पेरसापेन हा त्यांचा मुख्य देव होय. पेरसापेन शिवाय बुधलापेन, मातिया, मागरा, पालोगडवा, खाम, सालई हे देव देखील आहेत. याशिवाय ते मातीचे देव, लाकडाचा खांब, लोखंडाची सलाख यांना पण देव मानतात.

गोंडी भाषा

गोंड बोलतात ती गोंडी भाषा. प्रादेशिक सान्निध्यामुळे तिच्यात मराठी, हिंदू, तेलगू व अन्य भाषेतील शब्द आढळतात. तरीपण तेलगू आणि कानडी शब्दांचे प्राबल्य अधिक आहे.

गोंडी भाषेतील लोकगीते

गोंडी भाषेत लोकगीते विपुल आहेत.

१) उदा. नावारे ज्यानी मंता
हौशा तुरुं हिंद मंता
रेलाँ रेलाँ ऑ S

अनुवाद: माझ्या यौवनाची बाग अशीच आहे. प्रियकरा, तू यावेळी कुठं आहेस ? किती सुंदर अहाहा !

श्री. गो.मा.पुरंदरे, १०१ दीनदयाळनगर, नागपूर-२२.

---

२) उदा. निकुन तलका वातेरे माहे रंगुला
बडे देशनेर आंदीर नावे दाऊगा
झाडी देशनेर आंदीर नावे रंगुला
झाडी देशनेसी मागा नावे दाऊगा

अनुवाद:

तुला मागायला आले माझे रंगु,
कोण्या देशचे होत माझे भाऊ
झाडी देशचे होय वाटते माझे रंगु
झाडी देशात मागू नकोस, माझे भाऊ
धान कांडता येत नाही, माझे भाऊ

आणि एक विनोदी लोकगीत

अडकाते अडका कोसाना अडका
नाडी मत्रो मडसी आता नाक जावा दासे ?

अनुवाद: माझी बायको मडक्यासारखी
गोल व म्हशीसारखी काळी असून तिचे
माझ्याशी मोठ्या कष्टाने लग्न झाले आहे.
पण ती आता माझ्याकडे लक्षच देत नाही,
मोठा नखरा करते. मी तिला भोजन मागत
आहे पण ती आपल्याच नखऱ्यात राहते.

गोंडांचे रितीरिवाज

गोंडांची ईश्वरभक्ती, श्रद्धा, पूजा
पध्दती, धार्मिक उत्सव, विवाहपध्दती,
मृतासंबंधी नियम यात वैशिष्ट्य दिसून येते.
ते आपल्या विशिष्ट वन्य विधीनुसार सर्व
रिवाज पाळीत असतात. ते लग्न शकुनांवरून
ठरवितात किंवा ज्याच्या अंगात देव येतो
त्याचा कौल घेतात. लग्नाच्या आदल्या
दिवशी ग्राम देवतेचे पूजन करतात. नंतर
दोन्ही पक्षाकडील मंडळी एका ठिकाणी
जातात. वर वधूची मूठ ढिली करून अंगठी

घालतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळात गोंडात राक्षस
विवाह प्रचलित होते. अपत्य जन्मानंतर
बाळंतिणीला अस्पर्श मानले जाते. घरात जर
वयात आलेली मुलगी असेल तर तिला
स्वतःचा स्वयंपाक करावा लागतो.

गोंडात मृत्यूनंतर पुरण्याची चाल
आहे. मृतास आंगोळ घालून बांबूच्या तिरडी
वरून नदीकाठी किंवा विशिष्ट ठिकाणी
नेतात. गाडण्यापूर्वी मृताच्या अंगावर
कुठलेही वस्त्र ठेवीत नाहीत. नंतर सर्वजण
नदीवर जातात आणि स्नान करतात. नंतर
मद्यपान करतात. ज्या ठिकाणी मृताचा प्राण
गेला असेल त्या ठिकाणी एका टोपलीत
तांदूळ, दोन हळकुंडे, थोडेसे पीठ व
कोंबडीचे पिल्लू ठेवून त्यावर मोठ्या
टोपल्याचे झाकण ठेवतात. दुसऱ्या दिवशी
एका टोपल्यात सर्व वस्तू घालून मृतास पुरले
त्या ठिकाणी जातात. तेथे सर्व वस्तू ठेवून व
कोंबडीचे पिल्लू बळी देऊन मृतात्म्यास
त्याचा स्विकार करण्याची विनंती करतात व
जेवतात. घरी परतल्यावर दारुच्या मडक्यात
निंबाची डहाळी बुडवून मृताच्या कुटुंबियांच्या
डोक्यावर शिंपडतात मग सर्वजण मद्यपान
करतात. मद्य हे गोंडाच्या जीवनाचे अंग
आहे.

गोंड लोकांचा भुताखेतांवर विश्वास
असतो. कोणतीही गोष्ट पिशाच्यांच्या
अनुकूलतेने सुसहय होते असे ते समजतात.
गावाच्या वेशीवर जनावर मारून त्याचे
कलेवर लटकावून ठेवले की पिशाच्य बाधा
होत नाही असे ते समजतात. त्यांच्यात
प्रामाणिकपणा फार आहे. व्याभिचाराच्या

गुन्हयाला तर देहांताच्या शिक्षेशिवाय दुसरी शिक्षाच नाही. हा नियम माडिया गोंडात विशेष करून पाळतात. गोंड लोकात कपडे फार कमी वापरतात. माडिया गोंडात तर अर्धनग्न राहण्याची प्रथा आहे. तुम्ही कपडे का घालीत नाही असे विचारले तर कपडे घातले तर आमचा देव आमच्यावर रागावतो असे ते सांगतात. माडिया स्त्रिया एका कानात जवळजवळ पंधरा वलये घालतात. एक कटीवस्त्र गुंडाळतात. गळ्यात पांढऱ्या मण्यांच्या माळा असतात. लोखंडी व पितळी कडी गळ्यात अडकवलेली असतात. त्या आपल्या तोंडावर व नितंबावर गोंदवून घेतात. गोंदण हे मृताबरोबर परलोकात जाते. गोंदणाशिवाय जर स्त्री मरण पावली तर स्वर्गात तिचे पितर तिला ओळखणार नाहीत. पेरसापेन देव तिला भुताखेताच्या रुपाने परत जन्म घ्यावयास लावतो अशी समजूत आहे. माडिया गोंडास कोठेही जावयाचे असल्यास त्याच्या खांद्यावर कुऱ्हाड असते. ते माकडे आणि उंदराची शिकार करतात. माडिया गोंड बहुसंख्येने राहतात. त्या गांवी मध्यभागी एक सार्वजनिक स्वरूपाची झोपडी असते तिला **गोटुल** म्हणतात. गोटुलचा उपयोग निरनिराळ्या विभागात निरनिराळा केला जातो. सार्वजनिक स्वरूपाचे धार्मिक विधी व सामाजिक पंचायती उरकण्याचे ठिकाण म्हणूनच आज त्याचा उपयोग शिल्लक आहे. एकवेळ त्याचे बहुविध सामाजिक उपयोग होते.

गोंडाच्या घरात एक देवघर असते. आपले देव विटाळू नयेत याची ते कमालीची दक्षता घेतात. स्वतःचे जेवण, रतिक्रीडा

इत्यादी विधी ते घरासमोर असलेल्या लहान पडवीत उरकतात. गोंडाच्या भगताची झोपडी गावाबाहेर असते. त्याच्या अंगात वारे भरते, नंतर तो कार्यसिध्दीसाठी देवास बोलावतो. मार्गात टेलिफोनची तार वगैरे आल्यास तो देव येत नाही असे ते समजतात. मागे अहेरी तालुक्याच्या मोलमपल्ली विभागात चुचगोंडी येथे इ.स. १८५८ प्रथम टेलिग्राफच्या तारा लावण्याचे काम चालू असता गार्टलंड व हॉल या ऑपरेटरांना बाबूराव वल्द पुलैसूरबापू या राजगोंडाने हल्ला करून ठार मारले होते. त्याच्या मते त्यामुळे देव येत नाही, अडतात. थोडक्यात गोंडाचे जीवन मद्यपान, जादूटोणा, भूताखेतांची भिती, दैवतांचे त्यांनी स्वतःवर लादून घेतलेले नियम यांनी व्यापलेले आहे.

श्रावण अमावस्येला गोंडाचा **जिरोती** नावाचा एक सण असतो. त्या दिवशी पेरसोपन देवाची पूजा करतात. शिमग्याचा सण ते मोठ्या उत्साहाने सामुदायिकरित्या साजरा करतात. गाईच्या वासराचा बळी देतात. मद्यपान होते नंतर सायंकाळी तरुण मुले मुली मिळून नृत्य करतात. नंतर सार्वजनिक भोजन होते. गोवत्साचा चटकदार मांसरस सेवन करतात. नृत्य हा प्रकार गोंडाच्या सर्व जातीत आढळून येतो. धार्मिक उत्सव व लग्नप्रसंग यात तरुण मुले, मुली सामुदायिक नृत्य करतात. इंग्रज लोकात सामुदायिक नृत्यप्रकार असल्यामुळे प्रथम त्यांचे लक्ष त्याकडे वेधले. त्यांनी या नृत्यप्रकाराची अमाप स्तुती करून अतिशयोक्तपूर्ण वर्णने लिहून ठेवली. वास्तविक या गोंडी नृत्यात विशेष असे काही

नाही. आपल्या नृत्यात काही विशेष आहे
असे गोंडाचे पण म्हणणे नाही. अलिकडे हा
नृत्यप्रकार लोप पावत आहे. आधुनिक

सुधारणांचे वारे जाऊन पोहचल्यामुळे
अलिकडच्या तरुण मुलामुलींना नृत्य
करण्यात कमीपणा वाटतो.

* * *

नाशिक जिल्हयातील पेठ व त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील आदिवासी समुदायातील व्यसनाधिनता

* प्रा.फारुख के.शेख

प्रास्ताविक

२१ व्या शतकात आदिवासी समुदायात लोकसंख्या, आर्थिक विषमता, संस्कृतीचा न्हास, पर्यावरण असंतुलन, बेरोजगारी आणि व्यसनाधिनता यासारख्या कितीतरी समस्या वाढत आहेत. त्यातील व्यसनाधिनता ही समस्या जास्त भीषण व उग्र होत आहे. त्यामुळे आदिवासी समुदायाच्या जीवनमानावर विपरीत परिणाम होत आहे. आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनतेकडे प्रकाश टाकल्यानंतर असे लक्षात येते की, प्रौढ मंडळी, युवक, लहान मुले, स्त्रिया देखील व्यसनाच्या आहारी गेलेले आहेत. कारण की, आदिवासी समाज व्यवस्थेत मद्यपान करण्यास मुभा दिलेली असते. शास्त्रीय संशोधन करून व्यसनाधिनता या समस्येचा उलगडा करून आदिवासी समुदायाची ही समस्या सोडविणे शक्य होऊ शकेल आणि त्यांना मुख्य प्रवाहात सामिल करून घेता येईल. किंबहुना

या समुदायाची विकासाची दिशा निश्चित करता येईल. ही समस्या अभ्यासण्यासाठी आदिवासी समुदायातील व्यसनाधिनतेचे स्वरूप, त्याची तीव्रता व गंभीर परिणाम या समुदायात माहिती असणे आवश्यक ठरते. त्यासाठी या विषयावर संशोधन केलेले आहे. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार नाशिक जिल्हयाची लोकसंख्या एकूण ४९,९३,७९६ असून त्यात आदिवासी लोकसंख्या ११,९४,२७१ आहे. म्हणजे २३.९१% आहे. तसेच त्र्यंबकेश्वर व पेठ तालुक्यात कोकणा, महादेव कोळी, ठाकर व काही प्रमाणात वारली या जमाती आढळतात.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

(अ) पेठ व त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील आदिवासी समुदायातील व्यसनाधिनतेच्या कारणांचा उलगडा करणे

(ब) व्यसनामुळे होणाऱ्या शारिरीक व मानसिक परिणामांची माहिती करून घेणे.

* आय.एम.आर.टी.कॉलेज (समाज कार्य विभाग), एम.व्ही.पी.कॅम्पस, गंगापूर रोड, नाशिक

(क) पेठ व त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील आदिवासी जमातीतील व्यसनाधिन व्यक्तीच्या वर्तनावर अभ्यास करणे

(ड) व्यसनमुक्तीचे उपाय सुचविणे

संशोधन कार्यपध्दती

नाशिक जिल्हयाच्या जवळच्या अंतरावरील त्र्यंबकेश्वर तालुका व अति दुर्गम भागातील पेठ तालुका यांची अभ्यासासाठी निवड केली आहे. पेठ व त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील जास्त प्रमाणात व्यसनाधिनता असलेल्या चार गांवाची (प्रत्येक तालुक्यातील दोन गांवे) निवड केली आहे. त्या गांवाची नांवे पुढे दिलेली आहेत. धोंडमाळ, वांगणी तालुका पेठ व घुमोडी, गणेशगांव तालुका त्र्यंबकेश्वर या गांवाची निवड केलेली आहे. त्यानंतर समाजकार्यातील व्यक्तीसहाय कार्य (Social Case Work) या पध्दतीने प्रत्येक गांवातील पाच व्यक्तींवर असे एकूण वीस व्यक्तींवर समाजकार्यातील व्यक्तीसहाय कार्यपध्दतीने अभ्यास केला आहे. तथ्य संकलन करण्यासाठी निरीक्षण, मुलाखत व समुपदेशन या साधनांचा वापर केलेला आहे. उपलब्ध झालेली माहिती व तथ्यांचे विश्लेषण करुन खालील निष्कर्षाची मांडणी केली आहे.

घुमोडी, गणेशगांव, वांगणी व धोंडमाळ या गांवातील पाच व्यक्तींवर समाज कार्यातील व्यक्तीसहाय कार्य या

पध्दतीद्वारे अभ्यास करुन खालील निष्कर्ष मांडण्यात आले आहे.

(१) केस क्र.१ नुसार श्री.गंगाराम यांच्या कुटुंबांत व्यसनाधिनतेचे प्रमाण जास्त असल्याने त्यांना व्यसन करण्याची सवय जडलेली आहे. तसेच त्यांच्या कुटुंबांत धार्मिक विधी व सण-समारंभाच्या प्रसंगी मद्यपानाचा सर्रासपणे वापर होत असल्याने त्याचा परिणाम म्हणून श्री.गंगाराम व्यसनाधिन बनलेले आहेत.

(२) घुमोडी गांवातील केस क्र.२ नुसार श्री.काशिराम यांच्या कुटुंबांत पालकांकडून जास्त प्रमाणात व्यसन केले जात होते. त्या पालकांचे मुलांनी अनुकरण केल्याने त्यांच्यातील व्यसनाधिनता वाढलेली आहे.

(३) घुमोडी गांवातील केस क्र.३ नुसार श्री.भाऊराव यांच्या व्यसनाचे प्रमाण वाढल्यामुळे ते घरातील वस्तु व धान्य विकून त्यांच्या व्यसनाची भूक पूर्ण करीत आहे. अशाप्रकारच्या गैरमार्गाचा त्यांनी स्विकार केलेला आहे.

(४) घुमोडी गांवातील केस क्र.४ नुसार श्रीमती देवकीबाई हिने घरातील जेष्ठ व्यक्ती व्यसन करतात म्हणून त्यांच्यात देखील व्यसन करण्याची मनोवृत्ती तयार झालेली आहे. तसेच कामाच्या ठिकाणी विश्रांतीचा अभाव असल्यामुळे त्यांनी विरंगुळा म्हणून तपकीर, तंबाखू आणि इतर व्यसनाची मदत घ्यावी लागत आहे. अर्थातच करमणुकीच्या

साधनांचा अभाव असल्यामुळे त्यांना व्यसनाची सवय जडलेली आहे.

(५) घुमोडी गांवातील केस क्र.५ नुसार श्री.देवराम हे कमविलेले पैसे व्यसनामध्ये खर्च करीत असतात. अशा प्रसंगी त्यांच्या पत्नीने त्यांना विचारणा केल्यास त्यांचा अहंकार दुखवतो व ते पत्नीला मारझोड करतात किंवा शिव्या देतात. त्यांचा परिणाम म्हणून त्यांची पत्नी विभक्त राहणे पसंत करीत आहे.

(६) गणेशगांव या गांवातील केस क्र.१ नुसार श्री.बळवंता गंगाराम महाले यांच्या कुटुंबांत रुढी व परंपरेनुसार लहानपणापासून मद्यपानाचे सेवन होत होते तसेच त्यांच्या कुटुंबात रुढी व परंपरेनुसार विधी करण्याचे ठरल्यास घरातील वडीलधारी माणसे त्यांना लहानपणी दारु प्रसाद म्हणून पिण्यासाठी देत असत. त्यातून त्यांना व्यसनाची सवय जडलेली आहे. तसेच गांवातील समवयस्क मित्रमंडळी सोबत श्री.बळवंता हे सतत मद्यपान व तंबाखूचे व्यसन करीत असल्याने त्यांना व्यसनाची सवय जडलेली आहे. त्यातून ते व्यसनाधिन बनले आहेत.

(७) गणेशगांव या गांवातील केस क्र.२ नुसार श्री.जगन यांची आर्थिक परिस्थिती दयनीय असल्यामुळे त्यांना असुरक्षित वाटत आहे व त्या नैराश्यापोटी ते व्यसनाच्या आहारी गेलेले आहेत. तसेच मित्रमंडळीच्या सहवासामुळे देखील त्यांना व्यसनाची सवय जडलेली आहे. त्यातून ते व्यसनाच्या आहारी गेले आहेत.

(८) गणेशगांव या गांवातील केस क्र.३ नुसार श्री.दिलीप हे कुटुंबात एकुलते एक असल्यामुळे त्यांचे संगोपन जास्त लाडात झालेले आहे. तसेच त्यांच्यावर कुटुंबांचे नियंत्रण नाही. जेव्हा ते व्यसन करतात तेव्हा मात्र त्यांच्या पत्नीसोबत सतत भांडण करीत असतात. तसेच रोजगारासाठी त्यांना इतर ठिकाणी जावे लागते. त्यातून मिळणाऱ्या मजुरीत ते मौज मजा करीत असतात. यातून ते जास्त प्रमाणात व्यसनाच्या आहारी गेलेले आहेत.

(९) गणेशगांव या गांवातील केस क्र.४ नुसार श्री.बाळू यांचे आई-वडिल हे दोघे मद्यपान करीत असल्यामुळे त्यांना देखील व्यसनाची सवय लागलेली आहे आणि त्यातूनच ते व्यसनाधिन व्यक्ती बनलेले आहेत.

(१०) गणेशगांव या गांवातील केस क्र.५ नुसार श्रीमती गंगुबाई त्यांच्या लहानपणी वडिलधारे माणसे व्यसने करीत होते. त्यांच्या व्यसनाच्या सवयीचे अनुकरण श्रीमती गंगुबाई करीत होत्या. त्यातूनच त्यांना व्यसनाची सवय लागलेली आहे.

(११) वांगणी या गांवातील केस क्र.१ नुसार श्री.सखाराम यांचे व्यसन वाढल्यामुळे कुटुंबातील वातावरण ताणतणावाचे झालेले आहे. तसेच बऱ्याच वेळा त्यांच्यात व त्यांच्या पत्नीत सु-संवाद नसल्यामुळे कौटुंबिक वातावरण हे संघर्षाचे राहते असे आढळून आलेले आहे.

(१२) वांगणी या गांवातील केस क्र.२ नुसार श्री.पांडुरंग यांना त्यांच्या जीवनाबद्दल असुरक्षिततेची भावना निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे ती नैराश्याची भावना लपविण्यासाठी ते मद्यपानाची व इतर व्यसनाची मदत घेत आहेत.

(१३) वांगणी या गांवातील केस क्र.३ नुसार श्री.रतन हे शारीरिक कष्टाचे काम करीत असतात. त्याकामाचा त्यांना शीण व शारीरिक त्रास जाणवतो. तसेच फावला वेळ घालविण्यासाठी ते मद्यपानाचे व्यसन करीत होते. त्यातूनच श्री.रतन यांच्यामध्ये व्यसनाधिनता तयार झालेली आहे.

(१४) गांवाणी या गांवातील केस क्र.४ नुसार श्री.गंगाधार हे गांवातील इतर मुलांच्या तुलनेत हुशार विद्यार्थी होते. परंतू काही कारणामुळे त्यांना पुढील शिक्षण घेता आले नाही म्हणून या नैराश्याच्या भूमिकेतून ते व्यसनाकडे झुकलेले आहे.

(१५) वांगणी या गांवातील केस क्र.५ नुसार कामात मन रमावे व कामात चांगला उत्साह तयार व्हावा असा गैरसमज करून श्रीमती सरलाबाई तपकीर, तंबाखू यासारखी व्यसने करीत होती. त्यातून त्यांना या व्यसनाची सवय जडली आहे. तसेच तोंडातील व दातांचे आजार बरे करण्यासाठी त्या व्यसनाचा वापर करीत आहेत.

(१६) धोंडमाळ या गांवातील केस क्र.१ नुसार श्री.हरी यांचे पालनपोषण लाडात झालेले आहे. तसेच त्यांच्यावर कौटुंबिक जबाबदाऱ्या व आर्थिक ताण-तणाव

वाढल्यामुळे त्यांना असुरक्षित वाटते. त्यासाठी ते मद्यपानाचे व्यसन करीत आहेत.

(१७) धोंडमाळ या गांवातील केस क्र.२ नुसार श्री.कैलास यांच्याकडून कौटुंबिक गरजा पूर्ण होत नाही. त्यामुळे त्यांच्या सभोवताली निरनिराळ्या समस्या वाढत आहेत. त्यातून त्यांना मानसिक ताण-तणाव निर्माण होतो आणि ते जास्त प्रमाणात व्यसनाकडे वळतांना दिसून येतात.

(१८) धोंडमाळ या गांवातील केस क्र.३ नुसार श्री.काशिनाथ यांना लहानपणापासून मद्यपान करू नये या प्रकारचा अटकाव व प्रतिबंध न घातल्यामुळे त्यांचे व्यसन वाढत राहिले. त्याचा परिणाम असा झाला की, श्री.काशिनाथ मोठ्या प्रमाणावर व्यसन करू लागले आहे. तसेच त्यांच्या कुटुंबात अंधश्रद्धेचे प्रमाण जास्त आहे.

(१९) धोंडमाळ या गांवातील केस क्र.४ नुसार श्री.जगन यांना व्यसनग्रस्त बनविण्यासाठी कौटुंबिक वातावरण जबाबदार आहे. तसेच त्यांच्या कौटुंबिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी इतर ठिकाणाहून कर्ज घेतले आहे. त्यामुळे त्यांना मानसिक त्रास होत आहे. तसेच त्यांची वडिलोपार्जित शेतजमीन गहाण ठेवल्यामुळे त्यांच्या मनात अपराधीपणाची भावना तयार होत असल्यामुळे ती भावना लपविण्यासाठी ते मद्यपानाचा आधार घेत आहेत.

(२०) धोंडमाळ या गांवातील केस क्र.५ नुसार श्रीमती नर्मदाबाई या सतत शारीरिक कष्टाची कामे करीत असतात. अशा कामांमधील कंटाळा दूर करण्यासाठी तपकीर

व तंबाखू यासारखी व्यसने करीत असतात. त्यामुळे त्यांना व्यसनाची सवय लागलेली आहे.

व्यसनमुक्तीसाठी शिफारशी

(१) आदिवासी क्षेत्रातील धार्मिक सणसमारंभाच्या वेळी मद्याचा वापर होत असतो. या मद्यापासून तयार होणारे दुष्परिणामाची माहिती आदिवासी भाषेत सांगण्यात यावी किंवा ती माहिती आदिवासी भाषेतील पथनाटयाच्या माध्यमाने देण्यात यावी.

(२) आदिवासी भागातील व्यसनाधिनतेसाठी प्रतिबंधात्मक व रचनात्मक उपाय करण्यासाठी व्यसनापासून तयार होणारे शारीरिक व्यंगाची भितीपत्रक लावण्यात यावीत. तसेच या भितीपत्रकातील संदेश आदिवासी भाषेत असावा.

(३) जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेच्या व एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत असणाऱ्या सेवाभावी संस्थेच्या स्वयंसहाय्य गटाला पोस्टर्स व स्लाईडशो सादरीकरण करण्यासाठी सुव्यस्थितपणे प्रशिक्षण देण्यात यावे. तसेच त्यांच्यामार्फत आदिवासी भागात प्रबोधनाचे कार्य करण्यास उत्तेजित करावे.

(४) आदिवासी भागातील भगत व वैदू यांच्यासाठी व्यसनमुक्ती विषयावर शास्त्रयुक्त पध्दतीने प्रशिक्षण व कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात यावे. तसेच सदरच्या आयोजनासाठी सेवाभावी संस्थेने पुढाकार घ्यावा या प्रकारच्या प्रशिक्षण व

कार्यशाळेच्या आयोजनासाठी आर्थिक मदत आदिवासी विभागाने उपलब्ध करून द्यावी.

(५) आदिवासी गांवातील वन व्यवस्थापनसमिती व पाणलोट क्षेत्र विकास समिती या प्रकारच्या संघटनेत व्यसनाधिन व्यक्तीला समाविष्ट करून घ्यावे जेणेकरून त्या व्यसनाधिन व्यक्तीला रोजगाराची संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

(६) ग्रामपंचायतीतील सरपंच यांच्या अधिपत्याखाली व्यसनमुक्ती समितीचे गठन करावे. या समितीत दोन ग्रामपंचायत सदस्य, दोन सामाजिक कार्यकर्ते, चार महिला मंडळाचे सदस्य, चार तरुण सदस्य व तीन गांवातील ज्येष्ठ आदिवासी व्यक्तींचा समावेश करावा. या समितीच्या माध्यमाने गांवातील व्यसनमुक्ती करण्यासाठी योग्य त्या निर्णयाची अंमलबजावणी करावी. तसेच या समितीस कायदेशीर अधिकारांचा वापर करता यावा. त्यातूनच व्यसनाधिनतेला अटकाव घालणे शक्य होईल.

(७) आदिवासी भागात समाज शिक्षण व लोकशिक्षण देण्यासाठी पथनाटय या माध्यमाचा वापर करण्यात यावा. महिला मंडळाचे कृतीशील सहभाग उपलब्ध करून दिल्यास व्यसनमुक्ती प्रबोधनाचे कार्य सोयीस्कार होईल.

(८) कुटुंबातील वडिलधाऱ्यांनी लहान मुलांसमोर व्यसन करू नये म्हणून सेवाभावी संस्थेने व्याख्याने व गट चर्चांचे आयोजन करावे.

(९) आदिवासी भागात करमणुकीचे साधन, पारंपारिक कलांना उत्तेजन द्यावे. जेणेकरून आदिवासी समाजातील व्यसनाधिन व्यक्ती हा व्यसनाकडे वळणार नाही.

(१०) सेवाभावी संस्थांच्या मार्फत व्यसनाधिन व्यक्तीच्या समस्यांवर अभ्यास

करण्यासाठी अभ्यास केंद्र सुरु करावे. हे केंद्र चालविण्यासाठी एम.एस.डब्ल्यू.व बी.एस.डब्ल्यू. च्या विद्यार्थ्यांची मदत घ्यावी.

(११) व्यसनाधिन व्यक्तीची आर्थिक परिस्थिती व्यवस्थितपणे टिकविण्यासाठी त्यांना जमाखर्चाचे कौटुंबिक अंदाजपत्रका बाबतचे प्रशिक्षण देण्यात यावे.

संदर्भ :-

१. नाशिक सांख्यिकी विभाग (२००१-२००२) "नाशिक जिल्हयाची माहिती" प्रकाशक- सांख्यिकी विभाग, नाशिक
२. डॉ.गारे गोविंद (२०००) "महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती", प्रकाशक- कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर कॉलनी,पुणे ३०
३. Grace Methew (१९९२) "An Introduction to Social Case Work" Tata Institute of Social Science, Mumbai

* * *

भवाडयाचे मुखवटे

* सौ.गौरी पुरंदरे

भवाडा हे महाराष्ट्राच्या ठाणे आणि नाशिक जिल्ह्यात आणि पश्चिम घाटाच्या उतारावर शेकडो वर्षे पिढ्यानपिढ्या नांदणाऱ्या दुबळा, कोकणा, ठाकर इ.आदिवासी जमातीचे पारंपारिक नृत्यनाटय होय. नवस फेडण्यासाठी प्रामुख्याने हा सामुहिक नृत्यप्रकार आयोजित केला जातो. या नृत्यात मुखवट्याच्या माध्यमातून पितरांची पूजा केली जाते. दुष्काळ, रोगराई, अपमृत्यु यासाठी एखादा गांव भवाडा बोलला असेल तर सतत तीन वर्षे भवाडा घालावा लागतो.

आदिवासींचे बरेच उत्सव, देवतांनी आपल्यावर कोपू नये या भितीपोटी केले जातात. गांवावर एखादे संकट आल्यास सारा गांव भगताला शरण जातो. कारण भगत म्हणजे साक्षात परमेश्वराचा प्रतिनिधी. ठिकठिकाणचे भगत आपआपल्या पध्दतीनुसार गांवासमोरच्या समस्यांचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करतात. संकट टाळण्यासाठी भगत भवाडा घालायला सांगतो. भवाडा हा देवाच्या पूजेइतकाच श्रद्धेने घातला जातो. हजारातून एखाद्याच

आदिवासींच्या हातात मुखवटे तयार करण्याची कला असते.

कातडयाचे, कागदांच्या लगद्याचे, शेणाचे, शेणमाती, गवतकूट यापासून तयार केलेल्या गाऱ्याचे आणि ताटीचे असे अनेक प्रकारचे मुखवटे भवाडा घालण्यासाठी तयार केले जातात. त्यापैकी कागदी लगद्याचे आणि लाकडी मुखवटे आदिवासींमध्ये जास्त प्रचलित आहेत.

कागदी लगद्यांचा मुखवटा तयार करण्यासाठी १०-१५ किलो वर्तमानपत्राची रद्दी, पाण्यात लहान लहान तुकडे करून भिजविली जाते. आणि मग तो लगदा चांगला एकजीव होईपर्यंत कुटला जातो. दहा पंधरा दिवस हा लगदा ठेवतात. असा भिजविलेला व भरपूर कुटल्यामुळे एकत्रित झालेला कागदांचा लगदा चिखलाच्या आधीच थापून ठेवलेल्या गोळ्यावर पसरतात आणि अत्यंत श्रद्धेने मुखवटा तयार करायला प्रारंभ करतात. कारण अंगात दैवी गुण असला तरच ही कला येते, असा आदिवासींचा विश्वास आहे.

---

* कलाकार तथा शिल्पकार, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, म.रा.पुणे

लाकडी मुखवटे नाशिक जिल्हयाच्या पेठ, सुरगणा आणि दिंडोरी भागात अत्यंत चांगल्या पध्दतीने आणि कलाकौशल्याचा पूर्ण वापर करुन तयार केले जातात. एका एका कुटुंबांत विशिष्ट प्रकारचे मुखवटे तयार केले जातात. लाकडी मुखवटयासाठी चांगले पांगाऱ्याच्या बुंध्याचे ओले लाकूड निवडून आणले जाते. वाकस,पटाशी, इ.सुतारकामाच्या हत्यारांच्या सहाय्याने दिवसरात्र मेहनत करुन हेआदिवासी कलाकार त्या बुंध्यातून नाक, डोळे

इ.अवयव कोरुन काढतात. लाकडी मुखवटयाला घासकागदाने मनाजोगते पॉलिश केल्यानंतर रंगकामाला सुरवात होते. रंगरचनेलला सुध्दा धार्मिक कल्पनांचा आधार आहे. पूर्वी या मुखवटयाच्या रंगरंगोटीकरिता हळद, माती, मंजिष्ठा, पळस, हिरवं गवत, डाळींब यापासून तयार केलेले नैसर्गिक रंग आदिवासी वापरत असत. आता मात्र सहज उपलब्ध होणारे सिंथेटीक इन्मल रंगच या कामासाठी सर्रास वापरले जातात.

* * *

आंबेगांव तालुक्यातील हिरडा उद्योगाचा भौगोलिक अभ्यास

*प्रा. विलास रामचंद्र उगले

** डॉ. प्रविण गणेश सप्तर्षी

***प्रा. रविंद्र गहिनीनाथ जायभाये

सहयाद्रीतील घाट माथ्यावरील आंबेगाव तालुक्यात हिरडा उत्पन्न होते. हिरडा उत्पन्न प्रामुख्याने वर्षात दोन वेळा निघत असते. हिरडा हंगामाचे स्वरूप हे तेथील स्थानिक भौगोलिक परिस्थितीवर अवलंबून असल्याने त्याला भांडवल गुंतवावे लागत नाही. पूर्वापासून खात्रीशिर बाजारपेठ उपलब्ध नसली तरी आज विविध आदिवासी संस्थामार्फत हिरडा घेतला जातो.

संज्ञा - हिरडा

लॅटिन नाव - Terminalia
chebula Retz

कुळ -
Combretaceae (अर्जून कुळ)

संस्कृत नांव - हरीतकीए अभया,
शिवा

इतर नांव - हर हरर

उपयोगी भाग - फळे

पुणे जिल्हा हा औद्योगिक आर्थिक व शेती विकसित असलेला जिल्हा आहे. मात्र या जिल्हयाचा पश्चिमेचा भाग हा डोंगर व द-याखो-यांनी व्यापलेला आहे. स्थानिक नैसर्गिक परिस्थिती व साधन संपत्तीला अनुसरून विविध व्यवसाय विकसित होत गेले आहेत. पश्चिम तालुक्यात हिरडा उत्पन्न हे पूर्णता जंगली भागात होते. आंबेगांव तालुक्यातील घाटमाथ्यावर ब-याच मोठ्या प्रमाणावर हिरडा उत्पन्न घेतले जाते. या उत्पादनाचा आदिवासी जीवनावर कसा व कितपत परिणाम होतो हे पाहण्याच्या दृष्टीने सदरहू अभ्यास केलेला आहे. या अभ्यासासाठी आंबेगाव तालुका निवडलेला आहे. सूक्ष्मस्तरीय अभ्यास करून हिरडा गोळा करणे, सुकविणे आणि विक्री व्यवस्था समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यावरून काही सूचना या अभ्यासात केलेल्या आहेत.

*न्यु आर्टस अँड कॉमर्स कॉलेज, पारनेर, जिल्हा अहमदनगर, स.प.महाविद्यालय, पुणे- ३०

** भूगोल विभाग प्रमुख, एस.पी. कॉलेज, पुणे-४११०३०

*** भूगोल विभाग, नौरोसजी वाडिया कॉलेज, पुणे-४११०१.

भौगोलिक पार्श्वभूमी

पुणे जिल्हयातील उत्तरेला आंबेगाव तालुका आहे. तालुक्याच्या पश्चिम भागात हिरडा उत्पादन घेतले जाते. तालुक्यातील ३१२०५.१ हेक्टर जंगल क्षेत्रामध्ये हिरडा उत्पादन होते. या तालुक्यात पश्चिम भागात उतार जास्त असून पर्जन्यमान १२० ते २४० मि.मि.इतके आहे. हे वातावरण हिरडयास पोषक आहे. तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १८° १३" ४५' ते १८° ५१" १०' उत्तर असून रेखावृत्तीय विस्तार ७३° ३०" ४०' ते ७४° १०" ५' पूर्व दरम्यान पसरलेला आहे. तालुक्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ११५६.१८ चौ.कि.मी. आहे. २००१ च्या शिरगणतीनुसार तालुक्याची लोकसंख्या २१,३८,४४२ आहे. त्यापैकी १,०७,६२२ पुरुष तर स्त्रिया १,०६,२२० इतक्या आहेत. हिरडा उत्पादन आढळून येणा-या गावांची एकूण लोकसंख्या २१,८३७ असून १०,९७२ पुरुष तर १०,८६५ स्त्रिया आहेत.

भौगोलिक पार्श्वभूमीचा विचार केला तर हया भागातील सरासरी उंची १००० ते १२०० मीटरच्या दरम्यान आहे. घोड प्रमुख नदी असून तिला बुब्रा व नंदा हया दोन उपनद्या मिळतात. मान्सून प्रकारचे हवामान असून अधिक पाऊस जून ते ऑक्टोबर या काळात होतो. हिरडा उत्पादन भागात सरासरी पाऊस ८०० मिली मीटरपेक्षा जास्त पडतो. तालुक्याचे सरासरी कमाल तपमान ३२° से.ग्रे. व किमान तापमान २७° से.ग्रे. आहे. पाऊस जरी जास्त पडत असला तरी त्या पाण्याचा निचरा होतो कारण उतारही

जास्त आहे. उन्हाळयात या भागातील टँकरने पाणी पुरवठा होतो. जवळच डिंभे हे प्रमुख धरण आदिवासी भागात आहे. आदिवासी भागात स्थानिक परिस्थितीचा जर विचार केला तर भौगोलिक परिस्थितीमुळे येथे हिरडा उत्पादन तर होते, तर ते जमा करण्यासाठी सरकारी संस्थाही कार्यरत असून त्यावर प्रक्रिया करणारे उद्योग मात्र या भागात नाहीत.

हिरडा उत्पादनामुळे स्थानिक लोकांना रोजगार प्राप्त होतो. त्यामुळे हिरडा उत्पादनाचे स्थानिक लोकजीवनातील महत्व समजून घेतले जाणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर हिरडा उत्पादनाच्या समस्यांचे उकल करणे व उपाय सुचविणे हे या शोध निबंधाचे प्रमुख ध्येय आहे.

संशोधन पध्दती व सांख्यिकी माहिती

सदर शोध निबंधासाठी तालुक्यातील पश्चिम घाट भागातील प्रदेशाची प्राथमिक माहिती व दुय्यम माहिती प्राप्त केली. आदिवासी क्षेत्रातील आठ विभागातील हिरडा उत्पादन भागातील संस्थाना भेट दिली. प्रथम हिरडा उत्पादित प्रदेशात प्रश्नावलीच्या साहयाने गावपातळीवर माहिती गोळा केली. निसर्गातून प्राप्त होणा-या उत्पादनाची आकडेवारी स्थानिक लोकांकडून जमा केली. त्या आकडेवारीचे विश्लेषण करुन त्यावर आधारीत निष्कर्ष काढले. त्यात प्रामुख्याने हिरडा उत्पादन व विक्री व्यवस्था अभ्यासून प्रत्यक्ष उत्पादन मोजून त्यापासून मिळणा-या रोजगारांचा अंदाज शोधण्यात

आला. यासाठी पैशाचा प्रवाह स्पष्ट करण्यात आलेला आहे.

हिरडा वृक्ष

हिरड्याचे झाड उंच व पानझड प्रकारचे आहे. खोड खडबडीत काळपट असून फांद्या पसरट असतात. पाने साधी, टोकदार, देठयुक्त असतात. देठांच्या टोकाजवळ दोन ग्रंथी असतात. फुले हिरवट पिवळी, पांढरी व लांब तुऱ्यात येतात. फळे खारीकेच्या बियांच्या आकाराची असतात. हिरडा व हिवाळी हंगामात गोळा केला जातो.

हिरडा गोळा करणे

उन्हाळ्यात फळे लागण्यास सुरुवात झाल्यावर कोवळी फळे तोडली जातात. त्यापासून बाळ हिरडा तयार केला जातो. हिरड्याचा उपयोग औषधी वनस्पती म्हणून केला जातो. तो हंगामाच्या काढणीनुसार वेगवेगळा असतो. उन्हाळ्यात काढलेल्या कोवळ्या फळांचा उपयोग आयुर्वेदिक औषध उद्योगात तर दिवाळीत काढलेल्या फळांचा उपयोग रंग बनविण्यासाठी केला जातो. हिरडा उत्पादन घेण्यासाठी स्थानिक मालकीची झाडे असतात. शेतीला पुरक असल्याने त्याचा समावेश कुटीर उद्योगात होतो. हिरडा गोळा करणे मे महिन्यापासून चालू होतो. त्यावेळी शेतीची फारशी कामे नसल्याने हा कुटीर उद्योग बेरोजगारांना काम देतो. येथील शेती पध्दती पाहता मे ते जून या काळात शेतीची राबणी, नांगरणी, बांध दुरुस्ती इ. कामे चालू असली तरी त्यासाठी कुटूंबातील सर्वांना आर्थिक प्राप्ती होणारी कामे मिळत नाही. याच काळात हिरडा

गोळा करण्यामुळे लहानथोरांना पैसे मिळविण्याचे एक साधन मिळते. शिवाय शैक्षणिक पात्रता किंवा विशेष कौशल्य लागत नसल्याने लहान मुलापासून वृद्धांपर्यंत सर्वांचा सहभाग या कार्यात असतो. शिवाय हिरडा गोळा करण्याची परंपरा स्थानिक आदिवासीमध्ये आहे.

हिरड्याची उपलब्धता

हिरडा निर्मितीसाठी आवश्यक कच्चा माल म्हणजे ओला हिरडा होय. हिरडा सुकण्यासाठी भरपूर सूर्यप्रकाश आणि कोरडी हवा आवश्यक असते. एप्रिल ते मे महिन्यात हिरडा सुकविला जातो. या काळातील हवा उष्ण व कोरडी असल्याने तो चांगला सुकविता येतो. या काळात शाळेतील मुलांचा सहभाग मोठा असतो. कारण शाळेला सुट्टी असते. त्यामुळे स्थानिक कामगार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतात.

हिरडा तयार करण्याची पध्दत

- १) झाडावरून फळे काढणे,
- २) उन्हात वाळविणे
- ३) काढलेली फळे उन्हात तापल्याने पायाने काळी होईपर्यंत तुडविणे
- ४) सर्वात शेवटी निवड करणे

हिरडा निर्मितीसाठी वरील चारही पध्दती महत्वाच्या असून त्या क्रमाक्रमाने कराव्या लागतात. हिरड्याला ठराविक रंग प्राप्त होण्यासाठी सकाळी अंगणात पसरवितात. सध्याकाळी गोळा करून त्यांचा

ढीग केला जातो. त्यानंतर पायाने तुडविले जाते. ऊन चांगले असेल तर ९ ते १० दिवसात हिरडा सुकून तयार होतो. दिवाळीत जो हिरडा येतो त्याला सुकविण्यासाठी अंदाजे २० दिवसापेक्षा जास्त काळ लागतो.

श्रमप्रधान उद्योग

हिरडा जमा करण्यासाठी फारच कष्टाची गरज भासते. त्याचप्रमाणे मजूर फारच काटक असावा लागतो. आंबेगाव तालुक्यातील ८० कुटूंबांचे सर्वेक्षण केले असून त्यामध्ये एकूण ३४९ कामगार काम करीत आहेत. सर्वच कामे कुटूंबातील व्यक्ती करतात. या कालखंडात नोकरी निमित्ताने बाहेर गेलेली कुटूंबातील व्यक्ती सुध्दा सुट्टीच्या कालखंडात घरी परत येतात व हिरडा उत्पादनाला हातभार लावतात. एक तरबेज व्यक्ती दिवसाला २० किलो ओला हिरडा जमा करते. त्यासाठी झाडाच्या शेंडयावर जाऊन एक व्यक्ती काठीने हिरडे इ गोडपते. बाकीच्या व्यक्ती पाल्यापाचोळ्यात, दगडमातीत, काटयाकुटयात पडलेले हिरडे वेचतात. डोक्यावरून ओझे वाहून घरी आणतात व सुकवितात. २० किलो ओल्या हिरड्याचे सुकवुन ९ ते १० किलो होतो. प्रत्यक्ष पाहाणी केल्यावर असे आढळून आले आहे की मजूरामध्ये सर्वांचाच समावेश सारखा दिसून येतो. वरील माहितीवरून असे स्पष्ट होते की, आंबेगाव तालुक्याच्या पश्चिमेला उन्हाळ्याच्या कालखंडात हिरडा गोळा करणे या कुटीर उद्योगाद्वारे स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध झालेला आहे.

भांडवल पुरवठा

हिरडा उद्योगासाठी कोणत्याही भांडवलाची आवश्यकता सध्या तरी या भागात भासत नाही. त्यासाठी कष्ट, चिकाटी व काटकता हेच सर्वात महत्वाचे भांडवल आहे, आणि नवीन झाडाची जोपासना करणे, ज्या व्यक्तीकडे स्वतःच्या मालकीची झाडे आहेत तेथेच हिरडा गोळा केला जातो, किंवा जंगल क्षेत्रात जाऊन तो गोळा केला जातो.

तक्ता क्र.१

तालुक्यातील हिरडा उद्योग सर्वेक्षण गांवे

अ. क्र.	गावाचे नांव	उत्पादकांची संख्या	कामगार संख्या	किलो ग्रॅम
१)	पंचारे खु.	१०	४३	१७००
२)	माळीण	१०	४३	९८५
३)	डोण	१०	४२	२०२०
४)	नान्वडे	१०	३०	२१६०
५)	आहुपे	१०	३२	२१००
६)	कोंढवळ	१०	३२	२१००
७)	राजेवाडी	८	३२	१७००
८)	फलोदे	१०	३२	१४५०
९)	चिखली	१०	२९	१२००
१०)	राजपूर	१०	३४	१७००
एकूण		९८	३४९	१७११५

माहिती - सर्वेक्षण २००१

हिरडा उद्योगाचे भवितव्य

सरकारी संस्था व खाजगी व्यापारी यांच्या बरोबर झालेल्या चर्चेनुसार हिरडा उद्योगाला निश्चित स्वरूपाचे भवितव्य नाही. कारण तालुक्यात जरी हिरडा उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होत असले तरी, काही उत्पादक

व्यापा-यांना हिरडा देतात. कारण मिळणारी जास्त किंमत किलो मागे फक्त एक किंवा दोन रुपये असते. त्याचप्रमाणे सहकारी संस्था ३९ रुपये ४० पैसे ह्या सरकारी दराने उन्हाळ्यात खरेदी करतात.

तालुक्यात हिरडा खरेदी करणा-या आठ सरकारी संस्था आहेत. ह्या सलग १९८० पासून हिरडा खरेदी करतात. सध्या खाजगी व्यापा-यांची संख्या १९८० च्या तुलनेत वाढलेली आहे. कारण दरवर्षी भावात तफावत होत असते. २००४ या वर्षाचा भाव ८० रुपये प्रति किलो असा होता. तर २००५ या वर्षाचा भाव ३९.४० रुपये किलो असा होतो. म्हणजेच निम्याने कमी भाव या वर्षी मिळाला. एक केंद्र कमीत कमी ६०० ते ८०० क्विंटल माल जमा करते.

$$\begin{aligned} \text{एकुण उत्पन्न} &= १४,११५ \times ३९.४० \\ &= ६,७४,३३१ \text{ रुपये} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &= \frac{६,७४,३३१ \text{ रुपये}}{\text{-----}} \\ &= ३४९ \text{ मजूर} \\ &= १,९३,२.१८ \text{ प्रति व्यक्ती} \end{aligned}$$

हवाळ्यातील उत्पन्नाचा विचार केला तर ऑक्टोबर-नोव्हेंबर मध्ये हिरड्याचा भाव पांच रुपये प्रति किलो असतो. उन्हाळ्यात व हिवाळ्यातील उत्पन्नाचा एकत्रित विचार केला तर हा व्यवसाय धोक्यात आलेला आहे. त्यासाठी उन्हाळ्यातीलच आकडेवारी विचारात घेतली असून फक्त बाजार भावाचा विचार केला आहे.

$$\begin{aligned} \text{एकुण उत्पन्न} &= १७,११५ \times १० \\ &= ८५,५७५ \\ &= १७,११५० \\ &= \text{-----} \\ &= ३४९ \\ &= ४९०.४० \end{aligned}$$

यावरून असे स्पष्ट होते की,

- १) हिरडा जमा करणा-या प्रत्येक व्यक्तीस रुपये १,९३२.१८ मजुरी मिळते.
- २) हिरडा झाडावरून काढण्यापासून ते हिरडा तयार होण्यापर्यंत २० ते ४० दिवस लागतात.
- ३) याचाच अर्थ असा की, प्रत्येक मजुरास हिरडा गोळा करण्या प्रित्यर्थ सुमारे रु. ४८.३० रोजाने ४० दिवस मजुरी उपलब्ध होते.
- ४) हिवाळ्यात मात्र मजुरी अत्यल्प मिळते.
- ५) ऋतुमधील हिरडा गोळा करण्याचा विचार केला तर असे स्पष्ट होते की, सुमारे ४० दिवसाचा रोजगार उपलब्ध करून देणारा हा व्यवसाय आहे.

निष्कर्ष

तालुक्यातील हिरडा उद्योग हा शेती व्यवसायास पुरक व्यवसाय आहे. नैसर्गिक साधन संपत्तीमुळे तो यशस्वी ठरला आहे. त्यापासून रोजगार निर्मिती होते. याचा फायदा गरिबांच्या पातळीखालील आदिवासी मजुरांना होतो. थोडक्यात, वाया जाणा-या नैसर्गिक व मानवी साधनसामग्रीचा उपयोग करण्याची क्षमता या उद्योगात आहे. तथापि,

हा व्यवसाय गरिबांना जीवनाचा आधार देण्यासाठीच उपयुक्त आहे. त्यातून भांडवल निर्मिती करावयाची असेल तर आदिवासींना जास्तीत जास्त हिरडा विक्रीतील वाटा कसा मिळेल या दृष्टीने हिरडा व्यवसाय पध्दतीमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सदरच्या अभ्यासानुसार पुढील सूचना करता येतील:-

१) हिरडा उत्पादकांना खात्रीशीर, कायमस्वरूपी विक्री व्यवस्था उपलब्ध करून द्यावी.

२) वन विभागाने स्थानिक उत्पादकांना विनाविलंब वाहतुकीचे परवाने द्यावेत, परंतु व्यापारी वर्गास देऊ नये.

३) हिरडा उत्पादन वाढविण्यासाठी हिरडा लागवड करावी. त्यासाठी हिरड्यांची सुधारित झाडे पुरवावी व अनुदान द्यावे.

४) हिरडा उत्पादन क्षेत्रात त्यांच्यावर प्रक्रिया करणारे व औषध म्हणून त्यांचा उपयोग होईल असे छोटे उद्योग सुरु करून स्थानिक लोकांना प्रशिक्षण व अनुदान द्यावे.

५) स्थानिक महिला बचत गटांना खरेदी-विक्रीचे अधिकार द्यावे.

संदर्भ

- १) कापडणीस ना.रा. (१९९९) नाशिक जिल्हयातील पिकांच्या विविधतेतील आकृतिबंधाचा भौगोलिक अभ्यास, महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र संशोधन पत्रिका, पुणे, खंड ८, अंक १, पृष्ठ ४१.
- २) जोशी भा.पं. (१९९२) फळ प्रक्रिया, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ ४९.
- ३) शिनगर संतु (२०००) ठिबक सिंचन निफाड तालुक्यास लाभलेले वरदान, महाराष्ट्र सिंचन विकास, पुणे, खंड १४, अंक १, पृष्ठ १६.
- ४) मोरे, ठाकुर, कुंभार (२०००) सावंतवाडी तालुक्यात कात उद्योग, महाराष्ट्र सिंचन विकास, पुणे, खंड १६, अंक २, पृष्ठ ११७
- ५) शिनगर संतु (२००२) निफाड तालुक्यातील बेदाणा उद्योग, महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र संशोधन पत्रिका, पुणे, खंड १६, अंक २, पृष्ठ ११७.
- ६) डॉ. नटराज द्रविड, प्रा. डॉ. चंद्रकात साळुंखे (२००२) औषधी वनस्पती हिरडा, सोमवार, ४ मार्च २००२, पान ४.
- ७) डॉ. श्री.बालाजी तांबे (२००६) औषधात सर्वोत्तम हिरडा, सकाळ फॅमिली डॉक्टर, ३ मार्च, २००६, पान ६.
- ८) डॉ. श्री.बालाजी तांबे (२००६) कफनाशक सर्वोत्तम हिरडा, सकाळ फॅमिली डॉक्टर, १० मार्च, २००६, पान ६.

* * *

आंतरजातीय विवाहामुळे जात / जमात बदलेल काय ?

* दि.र.चौधरी*

दिनांक ३/९/२००४ रोजी पोलीस प्रशिक्षण विद्यालय. खंडाळा येथे प्रशिक्षणार्थीसमोर अनुसूचित जमातीबाबत चर्चासत्र प्राचार्य, प्रकाश मुत्याल व उपप्राचार्य दिवाकर सावंत यांचेसह चारशे महिला पोलीस प्रशिक्षणार्थीसह ठेवण्यांत आले होते. सदर चर्चासत्रासाठी मा. आयुक्त व मा. सहसंचालक यांनी माझी व श्री. देसले, संशोधन अधिकारी यांची निवड केली.

सदर चर्चासत्राची सुरवात केल्यावर अनेक महिला प्रशिक्षणार्थ्यांनी आदिवासी जमातीबाबत वेगवेगळ्या विषयावर प्रश्न विचारले. त्यात आंतरजातीय विवाहाबाबतही काही प्रशिक्षणार्थींनी प्रश्न विचारले. त्यातील काही प्रश्न खालीलप्रमाणे :

१. जर एखाद्या मुलीने आदिवासी जातीच्या मुलाबरोबर लग्न केले तर तिला भविष्यात मिळणाऱ्या सवलतीबाबत मार्गदर्शन करा.

२. आंतरजातीय विवाहानंतर मुलीला माहेरच्या जातीचा फायदा मिळू शकेल का ?

वरील प्रश्न क्रमांक १ चा विचार करता प्रश्नकर्ती महिला ही पुढारलेल्या जातीची असावी अशी शक्यता असून जर तिने आदिवासी मुलाबरोबर लग्न केले तर तिला भविष्यात कोणत्या सवलती मिळतील असा प्रश्नाचा रोख असावा. तर दुसऱ्या प्रश्नाचा विचार करता प्रश्नकर्ती महिला ही आदिवासी असून तिने जर पुढारलेल्या व्यक्तीशी विवाह केला तर तिला माहेरच्या जातीचा फायदा मिळू शकेल का ? असा प्रश्नाचा रोख असावा. सुमारे १५ वर्षापूर्वी महाराष्ट्र शासनाने आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देण्यासाठी अश्या जोडप्यांतील दोघांनाही राखीव जागांची सवलत देण्याचे धोरण ठरविले होते म्हणजेच पती किंवा पत्नी यापैकी कोणी एक मागासवर्गीय किंवा आदिवासी नसेल तरीही वैवाहीक जोडीदाराचे लाभ दुसऱ्या जोडीदाराला दिले जात होते.

---

* विधी अधिकारी, अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, पुणे १

मात्र मा. सर्वोच्च न्यायालयाने वलसम्मा पॉल विरुध्द कोचीन युनिव्हर्सिटी व इतर [सी.अपिल नं.३१६३-३१६४/१९९५] निकाल दिनांक ४ जानेवारी १९९६ प्रकरणी निकाल देतांना म्हटले आहे की

"Therefore a candidate also had the advantageous start in life being born in forward caste and had march of advantageous life but is transplanted in backward caste by adoption or marriage or conversion, does not become eligible to the benefit of reservation either under Article 15(4) or 16(4) as the case may be. " म्हणजेच "एखाद्या पुढारलेल्या जमातीत जन्मलेली व्यक्ती असली व तिने दत्तकविधान, विवाह, धर्मांतर, [conversion], परिवर्तन इत्यादीमुळे मागासवर्गात परावर्तीत झालेली असली तरी तिला मागासवर्गीयांसाठी [कलम १५(४) किंवा १६(४)] असलेले फायदे मिळणार नाहीत. "

मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या वरील निकालानंतर शासनाने शासन निर्णय क्र. सीबीसी १०९८/प्रक्र १५१/मावक ५, दिनांक ७ मे १९९९ रोजी आंतरजातीय विवाह केलेल्यांना मिळणाऱ्या सवलतीबाबत शासन निर्णय काढलेला असून त्यात परिच्छेद ४ व ५ मध्ये स्पष्ट केले आहे की, "एखाद्या अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जमाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्गीय पुरुषाने अमागासवर्गीय स्त्रीशी विवाह केल्यास तो स्वतः जन्माने

मागासवर्गीय असल्यामुळे तो मागासवर्गीयांच्या सवलती / फायदे मिळण्यास पात्र आहे तसेच अपत्यांना जात त्यांच्या वडीलांच्या जातीवरूनच ठरत असल्यामुळे त्यांच्या अपत्यांना त्यांच्या वडीलांच्या जातीच्या सवलती / फायदे प्राप्त होतील. तथापि, सदरच्या सवलती त्यांच्या पत्नीस मिळणार नाहीत.

एखाद्या अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्गीय, विशेष मागास प्रवर्गातील स्त्रीने अमागासवर्गीय पुरुषाशी विवाह केल्यास ती स्त्री जन्माने मागासवर्गीय असल्यामुळे आंतरजातीय विवाह केल्यानंतरही तिला विवाहापूर्वीचे फायदे / सवलती देय होत्या, त्या विवाहानंतरही मिळण्यास ती पात्र राहिल. तथापि, या सवलती तिच्या पती किंवा अपत्यांस मिळणार नाहीत.

वरील विषयाबाबत मा. उच्च न्यायालयाने नुकतेच दिलेले निर्णय खालीलप्रमाणे आहेत.

१] रोहन नंदकुमार [अज्ञान]

पद्मिनी नायर [नासिककर]
[अ.पा.कर्ता] विरुध्द महाराष्ट्र शासन

२००५ V.I. १०७ [१] Bom
L.R. ६३६

याचिका क्र. ३१९०/२००४ निकाल
दिनांक २२/४/२००४

सदर प्रकरणी रोहनची आई पद्मिनी नायर विमुक्त जमातीच्या [वंजारी जातीच्या] असून त्यांनी नंदकुमार भास्करन या केरळच्या व्यक्तीशी आंतरजातीय विवाह केला. श्री. नंदकुमार हे मागासलेल्या जाती / जमातीतील नव्हते. त्यांना वादी रोहन हा मुलगा असून तो महाराष्ट्रातच वाढला. आईकडील नातेवाईक वंजारी असल्यामुळे त्याच्या शाळेच्या दाखल्यातही हिंदू वंजारी अशीच जात नोंदविली गेली. वादीने जेव्हा वंजारी जातीच्या दाखल्याची मागणी केली तेव्हा त्याला वंजारी जातीचा दाखला नाकारला गेला.

सदर बाबत वादी रोहनकुमार यांनी मा. उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली होती. सदर याचिका फेटाळतांना मा. उच्च न्यायालयाने आदेशात स्पष्ट केले आहे की, "The caste of the children would be determined on the basis of his father's caste and all concessions and benefits would also be granted to his children as they are granted to the father. "

२] श्रीमती वंदना विश्वनाथ लोंढे विरुद्ध महाराष्ट्र शासन

सदर प्रकरणी वादी या मराठा कुटुंबात जन्माला आलेल्या असून त्यांनी ठाकर जमातीतील व्यक्तीशी विवाह केलेला आहे. आंतरजातीय विवाह केल्यामुळे त्यांना १९९० मध्ये जातीचा दाखला देणेत आला. त्यावर त्या सर्व्हीसला लागल्या. नंतर त्याचे प्रकरण बँकेने जातीचा दाखला

पडताळणीसाठी समितीकडे पाठविला. समितीने श्रीमती वंदना लोंढे यांचा 'ठाकर' अनुसूचित जमातीचा दाखला अवेध ठरविला. सदर निर्णयाविरुद्ध वादी यांनी मा. उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली. मात्र आज त्यांचे प्रकरणी त्यांना राखीव जागेविषयीच्या कोणत्याही सवलती मिळू शकणार नसल्याचे मा. उच्च न्यायालयाने आदेशात मत व्यक्त केलेले आहे.

३] श्रीमती रंजना तुकाराम सायरे विरुद्ध महाराष्ट्र शासन

वादी रंजना या जन्माने आग्नी जातीच्या असून त्यांनी वारली जमातीतील व्यक्तीशी आंतरजातीय विवाह केला म्हणून त्यांना सक्षम अधिकारी यांनी जातीचा दाखला दिला. वादीने जिल्हा परिषदेची निवडणूक लढविली. त्यात त्या विजयी झाल्या. सदर प्रकरण समितीकडे जातीचा दाखला पडताळणी कामी आले असता समितीने ते अवैध असल्याचा निर्णय दिला. सदर निर्णयाविरुद्ध श्रीमती रंजना सायरे यांनी मा. उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली. मात्र वादीने लग्न केल्यानंतर तिची जात बदलणार नाही किंवा नवऱ्याची जात तिला मिळू शकत नाही. सबब सदर वादीची याचिका न्यायालयाने फेटाळून लावली.

या सर्व बाबींचा विचार करता सुरवातीला प्रशिक्षणार्थीने विचारलेल्या पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर आपोआपच मिळते म्हणजेच एखाद्या महिलेने आदिवासी व्यक्तीशी विवाह केला तर पुढारलेल्या स्त्रीला नवऱ्याच्या जमातीच्या कोणत्याही

सवलती मिळणार नाहीत. तसेच दुसऱ्या प्रश्नात विचारल्याप्रमाणे विवाहानंतर मुलीला माहेरच्या जातीचा निश्चितच फायदा मिळू शकतो. जर आदिवासी मुलीने पुढारलेल्या व्यक्तीशी विवाह केला तर तिला तिच्या सर्व सवलती मिळू शकतात. थोडक्यात **जात ही जन्माने येत असते** आणि जन्माने आलेली जात ही कधीच बदलत नाही म्हणजेच एखाद्या व्यक्तीने दत्तकविधान केले, आंतरजातीय विवाह केला किंवा धर्मांतर केले तरी जातीमध्ये कधीही बदल होत नसतो. वर शासन निर्णयात सूचित करण्यांत आलेल्या मुद्द्यांप्रमाणे जर पुढारलेल्या वर्गातील स्त्रीने मागासवर्गीय पुरुषाशी विवाह केला तर सदर जाती / जमातीचा फायदा त्या

पुरुषास व अपत्यांना निश्चितपणे मिळेल मात्र पत्नी ही पुढारलेल्या वर्गात जन्माला आल्यामुळे तिला कोणतेही फायदे मिळणार नाहीत. तसेच याउलट एखाद्या मागासवर्गीय स्त्रीने पुढारलेल्या वर्गातील पुरुषाशी विवाह केल्यास ती स्त्री ही जन्माने मागासवर्गीय असल्याने तिला विवाहापूर्वीचे फायदे / सवलती विवाहानंतरही मिळतील. मात्र या सवलती तिच्या पती किंवा अपत्यांना मिळणार नाहीत. थोडक्यात जन्माने आलेली जात कधीही बदलत नाही. ढोबळ मानाने जातीची व्याख्या करावयाची असल्यास **जी जन्माने प्राप्त होते पण नंतर जाता जात नाही ती जात होय** असेच म्हणावे लागेल.

* * *

अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र पडताळणी - आवश्यक कागदपत्रे

[समित्या व समित्यांचे कार्यक्षेत्र]

अनुसूचित जमातीच्या प्रमाणपत्रांच्या पडताळणीसाठी कोणती कागदपत्रे दाखल करावीत याविषयी अनेक कार्यालयाकडून व उमेदवारांकडून नेहमीच विचारला जाणारा प्रश्न आहे. याबाबत महाराष्ट्र शासनाने नुकताच महाराष्ट्र अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग जातीचे प्रमाणपत्र (देण्याचे व त्यांच्या पडताळणीचे विनियमन) अधिनियम २००० केलेला असून त्याबाबत अधिसूचना ४ जून २००३ ला काढण्यांत आलेली आहे. सदर अधिसूचनेत याविषयी इत्थंभूत माहिती देण्यांत आलेली आहे.

उमेदवारास सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र मिळाल्यानंतर ते प्रमाणपत्र तपासणीसाठी संबंधित तपासणी समितीकडे नमुना "इ" मध्ये अर्ज दाखल करावयाच्या कागदपत्रांबाबत सदर अधिनियमाचे कलम ११ (१) (२) (३) मध्ये विवेचन करण्यांत आले आहे. अनेक उमेदवार स्वतःचा जातीचा / जमातीचा मूळ दाखला प्रकरण सादर करतांना आणत नाहीत. तसेच नमुना "फ" मधील शपथपत्रही दाखल करीत नाहीत. पर्यायाने त्याच्या प्रकरणाची तपासणीच करता येत नाही. म्हणून प्रकरण सादर करतांना वरील दोन मूळ कागदपत्रे सादर करणे आवश्यक

आहे. त्याशिवाय उमेदवाराचे प्रकरणाची तपासणी करणे शक्य होत नाही.

म्हणून वरील अधिनियमातील कलम ११ (२) व (३) मध्ये आवश्यक असणाऱ्या कागदपत्रांची/दस्त ऐवजाची यादी खालीलप्रमाणे :

कलम ११ (२) अर्जदार त्याच्या अनुसूचित जमातीच्या प्रमाणपत्राच्या तपासणीसाठी त्याच्या अर्जासोबत पुढील दस्तऐवज सादर करील :-

(क) मूळ दस्तऐवज - [एक] एका साक्षांकित प्रतीसह, अर्जदाराचे मूळ अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र

[दोन] नमुना "फ" मधील शपथपत्र

[ख] अर्जदाराच्या संदर्भातील दस्तऐवजांच्या साक्षांकित प्रती :-

[एक] प्राथमिक शाळा सोडल्याचे प्रमाणपत्र

[दोन] शाळा प्रवेशाच्या नोंदवहीचा उतारा

[तीन] जन्म नोंदवहीचा उतारा

[ग] वडिलांबाबतचे दस्तऐवज ---

[एक] जन्मनोंदीचा उतारा

[दोन] प्राथमिक शाळा सोडल्याचे प्रमाणपत्र

[तीन] शाळा प्रवेशाच्या नोंदवहीचा उतारा

[चार] अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र

[पाच] वडील सेवेत असल्यास, सेवा पुस्तकाच्या ज्या पृष्ठांवर धर्म व जमातीची नोंद असेल त्या पृष्ठांचा उतारा

[घ] अन्य दस्तऐवज.-- [एक] जन्म नोंदवही, ७/१२ चा उतारा, विक्री विलेख इत्यादी सारखा महसुली अभिलेख

[दोन] त्याच्या अनुसूचित जमातीसंबंधीच्या दाव्याच्या पृष्ठार्थ असलेले अन्य कोणतेही संबंधित दस्तऐवज

[तीन] अनुसूचित जमातीच्या दाव्याच्या पृष्ठार्थ अर्जदाराच्या जवळच्या ज्या

नातेवाईकांची वैधता प्रमाणपत्रे सादर केली आहेत त्यांची शपथपत्रे

(३) अर्जदार, तपासणी समितीला छाननी करण्यासाठी जेंव्हा जेंव्हा आवश्यक असेल तेंव्हा मूळ प्रमाणपत्रे आणि दस्तऐवज सादर करील.

वरील कागदपत्र सादर करतांना उमेदवाराने नमुना "फ" मधील शपथपत्र सादर करतांना त्यात साधारणतः खालीलप्रमाणे वंशवृक्ष सादर करावा ज्यामुळे प्रकरणाची पडताळणी करतांना नातेसंबंध लगेच जुळू शकतात.

[श्री -----]

पणजोबा

श्रीमती -- [आजोबांची बहिण]

श्री --[आजोबा]

श्री -- [वडील]

श्री -- [काका]

श्रीमती-- [आत्या]

श्री-- [उमेदवार]

श्रीम. [बहिण] श्री.[चुलतभाऊ]

कु. [चुलत बहिण]

सादर वंशवृक्ष नमुना किंवा उदाहरण म्हणून दिलेला आहे.

अनेक वेळा उमेदवार दाखल केलेल्या दस्तऐवजात वैधता प्रमाणपत्र जोडतात पण सदर वैधता प्रमाणपत्र दाखल करणाऱ्या व्यक्तीशी नातेसंबंध दाखवत नाहीत. परंतु उमेदवाराने दिलेले वैधता प्रमाणपत्र धारक व्यक्तीचे नांव वंशवृक्षात असेल तर उमेदवाराचे नातेसंबंध सहजपणे स्पष्ट करता येऊ शकतात. उमेदवार दस्तऐवज दाखल करतांना वैध झालेल्या व्यक्तीची वैधता प्रमाणपत्रे पुरावा म्हणून जोडतात. परंतु अवैध झालेल्या नातेवाईकांची माहिती देण्याचेही टाळतात. वास्तविक अशी माहिती देणेही आवश्यक आहे. कारण सदर शपथपत्रात शेवटच्या परिच्छेदात म्हटले आहे की, "अर्जासोबत जे कोणतेही दस्तऐवज जोडण्यांत आले आहेत आणि अर्जामध्ये ज्या प्रकारची माहिती मी पुरविलेली आहे, ती माझ्या माहिती व विश्वासानुसार सत्य व अचूक आहे"

थोडक्यात उमेदवारांनी वरीलप्रमाणे सूचित केलेले दस्तऐवज व वंशवृक्ष व्यवस्थितरित्या सादर करणे अशा पूर्ण प्रकरणांची समितीने तातडीने दखल घेऊन त्वरीत निर्णयाप्रत पोहोचेल यात शंकाच नाही व पर्यायाने उमेदवारास निकालाबाबत होणारा विलंब टळेल व त्वरीत निर्णय मिळू शकेल.

सदर कागदपत्रे / दस्तऐवज पाठवितांना उमेदवाराने दाखला ज्या महसूल विभागाकडून प्राप्त केला असेल त्या विभागातील समितीकडेच तो पडताळणीसाठी पाठविणे आवश्यक आहे. तसेच फक्त अनुसूचित जमातीचाच दाखला या समितीमार्फत पडताळणी केला जातो हे ही लक्षात घेणे आवश्यक आहे. वरील अधिसूचना ४ जून २००३ अन्वये प्रत्येक अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समितीचे अधिकार क्षेत्र ठरविण्यांत आले आहे. ते खालीलप्रमाणे -

अ. क्र.	तपासणी समितीचे नांव	जिल्हा	महसूल विभाग
१	२	३	४
१	अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, ठाणे	मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग	कोकण विभाग
२	अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, नाशिक	नाशिक, धुळे, नंदूरबार, जळगांव, अहमदनगर	नाशिक विभाग
३.	अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, पुणे	पुणे, सातारा, सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर	पुणे विभाग

अ. क्र.	तपासणी समितीचे नांव	जिल्हा	महसूल विभाग
१	२	३	४
४.	अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, औरंगाबाद	औरंगाबाद, जालना, परभणी, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर, हिंगोली	औरंगाबाद विभाग
५.	अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, अमरावती	बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ	अमरावती विभाग
६.	अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, नागपूर	वर्धा, नागपूर, भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, गोंदिया	नागपूर विभाग

तसेच महाराष्ट्रात अनुसूचित जमातीसाठी असलेले तपासणी समितीचे कार्यालय व पत्ते खालीलप्रमाणे :

<p>पुणे</p> <p>उपसंचालक [संशोधन] तथा सदस्य सचिव, अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, २८, क्वीन्स गार्डन, [जुने सर्कीट हाऊसजवळ], पुणे ४११००१ दुरध्वनी क्र. ०२०-२६३६ १९६२</p>	<p>ठाणे</p> <p>उपसंचालक [संशोधन] तथा सदस्य सचिव, अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, वर्तक नगर प्रभाग समिती कार्यालय, ३ रा माळा कोरस कंपनीजवळ, ठाणे [पश्चिम], दुरध्वनी क्र. ०२२-२५८८ ३५०३</p>
<p>नाशिक</p> <p>उपसंचालक [संशोधन] तथा सदस्य सचिव, अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, आदिवासी विकास भवन, रमाबाई आंबेडकर प्रशालेजवळ, जुना-मुंबई आग्रा रोड, नाशिक दुरध्वनी क्र. ०२५३-२५७७०५९</p>	<p>औरंगाबाद</p> <p>उपसंचालक [संशोधन] तथा सदस्य सचिव, अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, काश्मिरा भवन, सेवायोजन कार्यालयाजवळ, स्टेशन रोड, औरंगाबाद दुरध्वनी क्र. ०२४०- २३६२९०१</p>
<p>अमरावती</p> <p>उपसंचालक [संशोधन] तथा सदस्य सचिव, अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, डॉ. अरुण देशमुख यांची इमारत, मोशी रोड, इर्विन चौक, अमरावती दुरध्वनी क्र. ०७२१- २५५०९९१</p>	<p>नागपूर</p> <p>उपसंचालक [संशोधन] तथा सदस्य सचिव, अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, आदिवासी विकास भवन, आर.टी.ओ ऑफिस शेजारी, गिरी पेठ, नागपूर ४४० ०१० दुरध्वनी क्र. ०७१२- २५२८०३१</p>

**TRIBAL RESEARCH & TRAINING INSTITUTE'S
PUBLICATIONS FOR SALES**

संस्थेची विक्रीची प्रकाशने

1.	An Overview of Tribal Research studies	Rs.100=00
2.	A Review of Tribal Research Studies	Rs.35=00
3.	Socio cultural Dynamics of Tribal Development	Rs.19=00
4.	Strategies for Promotion & Propogation of Tribal Art and Handicrafts	Rs.50=00
5.	Development of Primitive Tribes in Maharashtra : Status, Continuity and Change	Rs.115=00
6.	Tribal Research Bulletin Annual subscription	Rs.100=00
7.	नागरिकांची सनद	Rs. 16=00

* * *

8.	An Overview of Tribal Research studies	Rs.100=00
9.	A Review of Tribal Research Studies	Rs.35=00
10.	Socio cultural Dynamics of Tribal Development	Rs.19=00
11.	Strategies for Promotion & Propagation of Tribal Art and Handicrafts	Rs.50=00
12.	Development of Primitive Tribes in Maharashtra : Status, Continuity and Change	Rs.115=00
13.	Tribal Research Bulletin Annual subscription	Rs.100=00
14.	नागरिकांची सनद	Rs. 16=00
15.	बृहन्मुंबई महानगरातील व मुंबई उपनगर जिल्हयामधील पाडयांचे सर्व्हेक्षण अहवाल	

शासकीय फोटोडिप्लोमो मुद्रणालय, पुणे - १

वाद्यदेव (वारली)

वारल्याचा नारणदेव

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Reserch & Training Institute,
Maharashtra State, Pune - 411001.
Web Site : <http://trti.mah.nic.in>
Email : trti.mah@nic.in

Tribal Reserch Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors :

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferrably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the editor is not responsible for the views expressed by the authors.

The contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the *Commissioner, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune - 411 001*

Registration No.-37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of Publication : 28, Queen's Garden
Puen 411 001.
2. Periodicity of Publication : Bi-annual
3. Printer's Name: Manager
Phoyozinco Press,
Pune - 411 001

Nationality : Indian
Address : Photozinco Press,
Pune 411 001.
4. Publisher's : Y.P.S. Tomar
I.A.S.

Nationality : Indian
Address : 28, Queen's Garden
Pune - 411 001.
5. Editor's : Y.P.S. Tomar
I.A.S.

Natinality : Indian
Address : 28, Queen's Garden
Pune 411 001.

I, Y.P.S. Tomar, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belife.

Y.P.S. Tomar
I.A.S.
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs. 50/-